

प्रकाशक :

ज. दा. कुलकर्णी, बी. ए. (अं.)
राजनीतिकोषमण्डळ,
गुणे २.

सर्वेक्षिताराः स्वामतीकृताः

प्रस्तावना

श्री

पुराणमित्येव न साधु सर्वम्
न चापि काव्य नवमित्यवद्यम् ।
तन्त परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयवृद्धिः ॥ —कालिदास ॥

वर्षद्वयात् प्राक् श्रीवेङ्कटेशशास्त्रिण मन्त्रिकटे आगत्य स्वकीया राजनीतिकोप-
योजना विशदीचक्रुः । तत्क्षणे एव अस्या योजनायाः महत्त्वम् उपयुक्तता च
समधिगम्य “ सर्वथा अनुष्ठेयोज्य प्रयत्न ” इति स्वकीयाभिप्रायः मया स्फुटीकृतः ।

अथमिति चेत्, महानय प्राचीनो भारतो देश । अस्म देशस्य परम्पराऽपि
महती । अत्र भारते विविधानि राज्यानि सम्प्रदायानि आसन् । एतद्विषये संस्कृत-
साहित्य विपुलेन विचारधनेन परिपूर्णं वर्तते । किन्तु तत्सर्वं नैव एकत्र सङ्कलित-
मुपलभ्यते । अयंशास्त्र चाणक्यमुने, तथैव च कामन्दकीयो नीतिसार, शुद्ध-
नीत्यादयश्च केचन विरला ग्रन्था वर्तन्ते, येषु राजनीतिविषयक साहित्यम् उप-
लभ्यते । वेदेषु तथैव च महामारत-रामायण-वापु-विष्णुपुराणादिषु बहूषु
ग्रन्थेषु, तथैव बाण-कालिदास-शूद्रकादिविरचितकाव्यनाटकादिप्रबन्धेष्वपि तत्र
प्रासङ्गिकसम्बन्धेन निबद्धा विचाराः अपि उपलभ्यन्ते ।

सप्रति जगति पाश्चात्यानामेव गौरवम् । तेषामेव विचारसरणिः शिरोभूता
दृश्यते । स्वतन्त्रे भारते यदा शासनसंविधान विरचितमस्मद्घुशीर्षं तदा प्रथममेवो-
द्घोषितं यद् Sovereign Democratic republic इति आङ्ग्लशब्दावलिना
सूचितमस्मच्छासनस्वरूपमिति । अथ पृच्छाम, के ते भाग्यशालिन, अस्मिन्भारते
ये अस्या शब्दावल्या अभिप्राय सम्भवतया ज्ञानु दामा । यस्तावत् आङ्ग्लभाषा
आङ्ग्लशास्त्राणि च सम्भवतया अधीतानि ते तावत् शतान् पञ्च दश वा जनाः
स्युः । परमन्या सहस्रशो वर्तन्ते प्रजा । किं तासा प्रबोधन भवेत् ‘ Sovereign ’
इत्यादिशब्दसहत्या । पर ता एव प्रजा नृपप्रधानामात्यसचिवादीन् परपरगत-
शब्दान् विनायास जानन्ति इत्यत्र न संशयः । एतं भारतीयपरंपराप्रार्थं शब्दः
तेषा प्रबोधन भवतीत्यत्र न संशयः । एव परंपरावल परित्यज्य को वा लाभ,
भङ्गतीभाम् ?

अन्यच्च— नूतन युगदर्शन जगति सजातमित्यत्रापि न सन्देहः । वेदला प्राचीन-परंपरा ज्ञात्वैव अद्यतनमस्माकं सर्वं कार्यं भवेत् इत्यपि वक्तुं दुःशकम् ।

यतो हि पाश्चात्यैरपि बहवो नूतना विचारा शास्त्राणि च प्रत्यक्षीकृतानि दृश्यन्ते । सर्वथा नोपेक्षणीयमेतद्विचारधनम् । अस्मदीया महती परम्परा एकतः, अन्यतश्च पाश्चात्याना सामर्थ्यशीला सर्वस्मिन्नपि जगत्यधिकृता विचारपरम्परा । अस्मिन्द्वंद्वीभावाकीर्णं प्रसङ्गे किमस्माकं कर्तव्यम् ?

स्पष्टमेव हि तत्—निखिल ज्ञान भारतीय तदितरं च अस्माभिः स्वतन्त्रया बुद्ध्या आलोच्य यावदस्माकमनुकूलं तावत्संग्राह्यमनुष्ठेयं च । वेदलमनुकरणं न कदापि स्पृहणीयं कल्याणकरं च भविष्यति, इत्यपि सर्वेषां प्रत्यक्षमेव । सर्वदा विचार-परंरेव च भवितव्यम् । तदर्थमेव एष राजनीतिकोपरचनाप्रयत्नः । राजनीतिस्ताव-ज्जीवनस्य प्रधानमङ्गलम् । शासननिबद्धा एव भवन्ति सर्वाः प्रजाः । तासां सुखं स्वास्थ्यं च प्राधान्येन ध्यायितव्यम् । अत एव राजनीतेर्महत्त्वं विद्यते ।

भारते योज्युभवः भारतीयं राजनीतिविषये सगृहीतं, तस्याभ्यास्य अस्मद-ध्वंजीवोपकारकं भविष्यति इत्यत्र न सन्देहलेशोऽपि ।

अयमेवानुभवः सर्वस्यापि सस्कृतवाङ्मयस्य विषये निवेदयितुं शक्यः । प्रथमं तावत् तस्य सावत्स्येन सङ्ग्रहः आवश्यकः । यानि कानिचिद्वचनानि यस्मिन्कस्मिंश्चि-द्ग्रन्थे यत्र कुत्रापि वा भवन्तु उपलब्धानि स्युः, तानि सशोध्य एवस्मिन् स्थले स्थापनी-यानि । तद्विना समीचीनतया अभ्यासो न शक्यः । अन्येन कालनिश्चयं यावत्पर्यन्त-मसन्दिग्धतया ज्ञातुं शक्यते तावत्पर्यन्तं तानि तानि वचनानि कालदृष्ट्यापि विभक्त्योक्तव्यानि । तथा वृत्तं चेत् तदर्थैव समकालिकानि सर्वाणि राजनीतिविषयक-वचनानि एकपदे एव अभ्यासयोग्यानि भविष्यन्ति । यादृक् सज्ञा यानि वा पदानि तेषु तेषु वचनेषु दृष्टिपथमागमिष्यन्ति तेषां सर्वेषां सम्यग्विचारेणार्पणनिश्चयं कर्तुं सुखरो भविष्यति । यथा आङ्ग्लभाषायां Democracy शब्दः ग्रीकभाषायां आगतः । तत्र 'डिमॉस' तथा 'क्रातीन्' इति पदद्वयं मूलं वर्तते । अत्र 'डिमॉस' पदेन जनाः अथवा प्रजा, 'क्रातीन्' पदेन च शासनमिति अर्थस्वप्टीकरणेन 'डिमॉक्रसी' इति पदस्य प्रजाशासनमित्यर्थं सिद्धो भवति । तथैव च भारतीयराजनीते 'राष्ट्र' 'प्रकृतिः' इत्यादीनां पदानां वैदिककालमारभ्य अद्य यावत् वे वे अर्था आगतं तेषु अर्थपरिवर्तनं, प्रसङ्गविकीर्णेषु स्थापनेना वा वा समाख्यान्ते इत्यादि ऐतिहासिक-विमर्शपद्धत्यनुसारं सत्तापनीयं भवति इत्यत्र न कस्यापि संशयः भवेत् । तदिदं नैकरथं कस्यापि विदुषः सुग्राह्यम् । तदर्थं नैवेद्या विदुषां साहाय्यमपेक्ष्यते ।

अत्र प्रथममस्मिन् कानिदासकृतवाच्यनाटकादीनि गमयन्तोऽप्येव आवश्यकं रूपमप्युप-
कृतः । अत्र विदुषामभिप्रायान् ज्ञान्त्वं अथे परं विन्यगनीयमिष्यति

मुनिदिशतेमेव । अयं प्रथम प्रयत्न श्रीवेकटेशसास्त्रप्रभृतिभिः विदुषा पुरस्तात्
 उपस्थाप्यते । श्रीमता राष्ट्रपतिपदमलङ्कितो वरकमले अय स्वल्प प्रयत्नः
 अस्माभिः सर्वैरपि समर्प्यते । अहो भाग्यमस्माक यत् अद्यतनः सुमङ्गलावसरः
 उदितः । सर्वेषामपि विदुषा सन्तोषाय भवतु एष यत्न इति प्राश्नयते—

दत्तो वामन पोतदार
 'लोककल्याण'
 वार्तिके यदि तृतीया १८७६
 पुष्पपत्तनम् ।

—दत्तशर्मा

पुरस्कारः ।

भारतस्य स्वातन्त्र्यप्राप्त्यनन्तरम् प्राचीनभारतीयवाङ्मयविषये सर्वत्रैव आदर-
प्रवृद्ध इति तु सर्वेषाम् विद्वदपदिष्टमोत्तमानाम् प्रत्यक्षम् । विशेषतः संस्कृतभाषाया
ये ये सशोधनविषया तेषु विदुषा तथा शासनकर्तृणामपि समविक्रमेव प्रवृत्ति
प्रादुर्भूता । प्राक् पारतन्त्र्यकाले यदौसीन्यमासीत् तत्तु क्वापि प्रलय गतम् ।
अत एव अस्मिन् कार्यक्षेत्रे नवनवीनाः विविधा संस्था मौलिकं कार्यं कर्तुं
प्रवृत्ता । विविधानां विषयाणां सङ्कलनम्, विभजनं च अस्मिन् सशोधनविभागे
अत्यन्तम् आवश्यकम् भवति । नैकेषु विविधविषयेषु ग्रन्थेषु यः समानं भागं तस्य
एकत्र सङ्कलनम् इति एकम् कार्यम्, अन्यत् तु एकस्मिन् एव विषये वर्तमाना
विविधा सिद्धान्ता तेषाम् विविधैः अथैः विशदीकरणम् इति । कालतः देशतः च
शास्त्रसम्बन्धित्य कल्पना विविधा मित्रा च वर्तन्ते इत्यपि जानन्त्येव विद्वांसः ।

गते पञ्चाशद्वर्षात्मके काले भारते राज्यशास्त्रविषयका ये ये सिद्धान्ता
प्रतिपादिताः, यथा च विमर्शपद्धत्या तेषां शास्त्रीयं च सम्पादनम्, तन्वर्ममपि
पाश्चात्यानां राज्यशास्त्रानुसारि इत्यत्र न कस्यापि वैमत्यं भवेत् । यद् राज्यशास्त्रम्
अत्र विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु च विद्याभ्यस्य प्रतिदिनं पाठयते, यस्य न प्रचार-
प्राकृतेषु जनेषु भवति तदिदं सर्वम् अपि पाश्चात्यशास्त्रावलम्बित एव । एतद्विषयकं
वाङ्मयमपि भारते पाश्चात्यराज्यशास्त्रम् अवलम्ब्य एव प्रवर्तते । चाणक्यस्य अर्थ-
शास्त्रम्, महर्षेः व्यासस्य महाभारतम् शुश्रूणीति, वामन्दकीयो नीतिसारः इत्यादि
सर्वम् अतीव स्वूलदृष्ट्या परामुच्यते । तत्कालीना समाजस्थिति लोच्यव्यवहार,
भौतिकसाधनानि इत्यादिविषयेषु शास्त्रीयदृष्ट्या विमर्शं विविधेषु ग्रन्थेषु कृतं
इति यद्यपि सत्यम् तथापि तत्र नवीना ऐतिहासिकविमर्शपद्धति शास्त्रीयसशोधन-
पद्धति च अतीव अल्पप्रमाणेनैव वर्तते । पाश्चात्यभाषासु समाजशास्त्रम् अधिष्ठ्य
ये ये विषयाः प्रतिपाद्यन्ते तान् अधिष्ठ्य भारतत्रपि अवश्यम् सशोधनादि वर्तव्यम्
इति मन्यते । "अद्यतना विचारकल्पना प्राप्तनविचारकल्पनाद्यपेक्षया अत्यन्तं
मिथ्या वर्तन्ते, भविष्यत्कल्पनाद्यपेक्षया च मिथ्या स्युः" इति या विचारपद्धति सा
इतिहासपरम्पराम् आदृत्य एव स्वीकर्तव्या भवेत् । कोऽपि राजकीय राष्ट्रीय वा
विचारः भवतु, स सामाजिकानाम् परिवर्तनशीलानाम् आचारव्यवहारादीनाम् प्रथमं
परिवर्तनं कर्तव्यं अनन्तरं विवक्षितो भवति इति तु सर्वसम्मतमेव । विविधानां
शास्त्रीयाणां सिद्धान्तानां प्राक्वनं स्वरूपम् किम् आसीत्, भविष्यत्कालीनं किम् स्यात्
एतदवलोकनं नाम विचारशीलता, संशोधनवर्माणं रत्नानाम् धारणम् । एतन्कार्यं
हरिवंशराज्यशास्त्रेभ्य इतरेभ्यः नेतृभ्यः च विद्वद्भिः पन्था विज्ञादीहृष्य सन्देष्टभ्यो

भवति । सामान्यनीतिविषयिण्य अथवा राजनीतिविषयिण्य कल्पनाः भवन्तु, ता सर्वा अपि यद्यपि प्रगमनशीला, देशकालानुसारं च भिन्नभिन्नाः, तथापि मानववत् अथवा समष्टिरूप मानव, गङ्गाप्रवाहवत् धीरगम्भीर मन्द मन्दम् पदक्षेपं करोति । अतः वैदिककालम् आरभ्य अद्ययावत् सर्वेषु अपि विषयेषु कथं कथा रीत्या च परिवर्तनम् अभूत् इत्येतत् ऐतिहासिकविमर्शपद्धत्या मूक्षेक्षिकया अवश्यम् अवलोकनीयम् ।

इममेव भव्य व्यापक हेतु मनसि निधाय भारतीय राजनीतिकोशमण्डलद्वारा कार्यं प्रचाल्यते । संस्कृतभाषायाम्, तथैव पालीप्राकृतादिभाषासु ये ये राजनीतिविषयकाः सिद्धान्ताः इतस्ततः प्रसृता वर्तन्ते तेषां, ऐतिहासिकविमर्शपूर्वकं सशोधनं सम्पादनं च वर्तव्यम् इति अस्य मण्डलस्य प्रधानं कार्यम् । कालदृष्ट्या देशदृष्ट्या अपि एतत्कार्यम् अतीव विस्तृतं वर्तते । आपञ्चपसहस्रवर्षम् जेजीयमानं भारतवर्षस्य ज्ञातं कालखण्डं, खण्डप्रायम् च इदमस्माकं राष्ट्रम्, सर्वस्पर्शी च राजनीतिविषयः । विद्वद्भिरेव अस्य कार्यस्य मूल्यम् ज्ञातुं शक्यते ।

अस्य राजनीतिकोशस्य आदर्शखण्डः “ कालिदासखण्डः ” अद्य अस्मानि प्रकाशयते । वचनानां सङ्कलनम्, सङ्कलितवचनानां विभजनम्, तत्र उपप्रकरण-रचनापूर्वकं टिप्पण्यादिपरिष्करणम् पारिभाषिकशाब्दादीनाम् अर्थां च इत्यनेन अयं खण्डः सर्वेषामपि आदरणीयो भवेत्, उपयोगाय च कल्पेत् इति दृढं विश्वासः । तथापि—

‘ आपरितोषाद्विदुषाम् न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलबदपि शिक्षितानाम् आत्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ ’

इति कविफुलगुरोः कालिदासस्यैव वचसा निवेदयति—

दिल्ली
११-११-५४

}

गाङ्गीकुलोत्पन्न विष्णुसुनुः नरहरिशर्मा

कृतज्ञता

“ फलेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ” - कालिदास

महान् न सन्तोष यद् अद्य “ कालिदास-खण्डस्य ” प्रकाशन नाम । सवत्सरद्वयात् प्राक् अस्माभि स्व स्व नियतोद्योग परिपाल्य केवल प्राचीन-भारतीय-राज्यशास्त्रे अभिरुचि इत्येव भारतीय-राजनीति-कोशस्य कार्यं प्रारब्धम् । तदारभ्य चाणक्यस्य अर्थशास्त्रम्, कामन्दकीयो नीतिसार, ऋग्वेदस्य च प्रथम मण्डलम्, कालिदासीय वाङ्मय च अद्यावधि परिशीलितम् । तत्र अद्य कालिदासखण्डस्य प्रकाशनम् इति प्रमोदतेतमा चेत । तत्र च सुरसारस्वतसेवासुसंस्कारितस्वान्तानाम्, उदारचरितानाम्, सम्भावितगुणिगणानाम्, श्रीमताम् राष्ट्रपति- डॉ राजेन्द्र-महोदयानाम् आध्यक्ष्ये अय महोत्सव इति सविशेषोऽयमानन्द । साधूस्त खलु— “ मधुरं हि पयः स्वभाजतो ननु फीट् सितशर्करान्वितम् ” मधुरोष्णे गो दुग्धे सितशर्करासमिश्रणमिव अद्यतनोऽय समारम्भ । प्राचीन-भारतीय-राजनीती यद्वादरणाम्, त्रयस्त्रिंशत्कोटिसङ्ख्याकाना भारतीयाना हृदयमिव वर्तमानानाम्, राष्ट्रपतिमहोदयानाम् आशीर्वचनेन आस्माकीन सर्वोऽपि क्लेश “ ब्रह्मणीव विवर्तागा यथापि प्रविलयं गत ” इति । अत नैकानि महत्वपूर्णानि कार्याणि परित्यज्य, स्वशरीरास्वास्थ्यम् अविगणय्य, राष्ट्रपतिमहोदयैः स्वयम् समागत्य “ कालिदास खण्डस्य ” प्रकाशनं क्रियते इति अत्यन्तम् अयतनशिरसा कृतज्ञताभावं प्रथमं प्रकटीकरोमि ।

महामहोपाध्याया पोतदारमहोदया भारतीय-राजनीति-कोशमण्डलस्य अध्यक्षा । तं यद् अस्मिन् नर्मणि मार्गदर्शनम् कृतम्, यच्च प्रस्तावना विलिख्य अहमुपहृत, तदर्थं तेभ्य धन्यवादावितरणम् आवश्यवम् ।

श्री वाषासाहेब गाठगीळ महोदयं विविधं प्रचारं गते वर्षद्वयात्मके काले सर्वात्मना परिपोषितमिदं मण्डलम् । न च पुरस्काररूपेण अत्र प्रारम्भे तं महत्वपूर्णं विलिख्य अहमत्यन्तम् उपहृत । अत नम्रभावपुर सर तेभ्य धन्यवादापेक्ष विभते ।

म म चित्रावशास्त्रिण, श्रीमत् आवासाहेब मुजुमदारमहोदया, श्री बे पा जोशीमहोदयान् च विविध-साहाय्य-प्रदानेन नितरा धन्यवादान् अर्हन्ति ।

तिष्ठन्विद्यापीठस्य धार्यकर्तुम श्रीवासीकर-भागवत-मुपहर-महोदयै नैवविध सार्वभूमिस्मिन् नर्मणि प्रदत्तम्, अत नैम्यो धन्यवादा ।

मुद्रकमहोदयेभ्य धन्यवादकारणं तु त्रमप्राप्तमेवेति नमः—

—वैश्वदेवशास्त्री जोशी.

अनुक्रमणिका

प्रथमम् प्रकरणम् ।

राजा (१-५२)

(१) दैवी कल्पना	....	....	१-२
(२) अवतार-कल्पना	....	....	२-३
(३) राजप्रभावः	....	....	४-६
(४) शिक्षा	....	....	६-७
(५) पृथ्वीपतिः	....	....	७-८
(६) प्रजानुरागकल्पना	....	....	८-१०
(७) लोकपिता	....	....	१०
(८) लोकापवादमहत्त्वम्	....	....	११
(९) रक्षणकल्पना, रक्षणमर्यादा	....	....	१२-१५
(१०) चातुर्वर्ण्यपालनम्	....	....	१५
(११) क्षात्रधर्मः	....	....	१६-२०
(१२) ब्राह्म-क्षात्र-सहकारिसम्बन्धः	....	....	२०-२१
(१३) ब्राह्म-क्षात्र-विरोधसम्बन्धः	....	....	२१-२२
(१४) आश्रमधर्माः	....	....	२२-२५
(१५) राज्याभिषेकः	....	....	२५-२७
(१६) सिंहासनाधिकारः	....	....	२८-२९
(१७) राज्यप्रदेशस्य विभजनम्	....	....	२९-३०
(१८) राजचिह्नानि	....	....	३०-३२
(१९) राज्ञां विशिष्टविवाहाः	....	....	३२-३५
(२०) विभ्रजिदन्वमेधयज्ञवर्णनम्	....	....	३६-३८

(२१) राजकृत-विद्वत्सभाजनम्	....	३८-४२
(२२) विद्वन्कृतराजसंमाननम्	....	४२-४३
(२३) उपायनानि	....	४३-४४
(२४) व्यसनानि	....	४५-४६
(२५) धर्मासनम् (अधिकरणव्यवहारः)	....	४७-४९
(२६) आदर्शराजकल्पना	....	४९-५२

द्वितीयम् प्रकरणम् ।

सचिवः (५३-६२)

(१) सचिवकर्तव्यम्	....	५३-५६
(२) दूत-प्राणिधयः	....	५६-५८
(३) पुरोहितः	....	५८-६०
(४) मन्त्रविमर्शः	....	६०-७२

तृतीयम् प्रकरणम् ।

सुहृद् (६३-७९)

(१) द्वादशराजमण्डलम्	....	६३-६६
(२) दिग्भिजययात्रारम्भौ	....	६६-६७
(३) अरिमण्डलम्	....	६७-७०
(४) मित्रवर्गः	....	७०-७१
(५) सामन्तव्यवहारः	....	७१-७३
(६) शक्तिप्रयम्	....	७४-७५
(७) नीतिचतुष्टयम्	....	७५-७७
(८) पाङ्गुण्यम्	....	७७-७९

चतुर्थम् प्रकरणम्

कोशः (८०-८३)

(१) करादिः	....	....	८०-८१
(२) सामन्तेभ्यः अपहार-ब्रलि-रूपकरादिः	....	....	८२
(३) निर्वंशघनम्	....	....	८२-८३
(४) कोशनिरभिलाषित्वम्	....	....	८३

पञ्चमम् प्रकरणम् ।

राष्ट्रम् (८४-८८)

(१) प्रदेशः सीमा च	....	....	८४-८५
(२) सुराज्यानिर्देशः	....	....	८५
(३) नृपविहीनराज्यावस्था	....	....	८५-८६
(४) द्वैराज्यकल्पना	....	....	८६-८७
(५) धर्मप्रधानराज्यसंस्था	....	....	८७
(६) पुरुषार्थेषु समानता	....	....	८७-८८
(७) राज्यसुखकल्पना	....	....	८८

षष्ठम् प्रकरणम्

दुर्गाः (८९-९२)

(१) दुर्गाविशेषाः	....	....	८९
(२) राजधानीवर्णनम्	....	....	९०-९२

सप्तमम् प्रकरणम्

बलम् (९३-१०४)

(१) सेनाविभागः	....	....	९३-९५
(२) विजयान्ते मद्युपानम्	....	....	९५
(३) अन्तःपुररक्षणम्	....	....	९५-९६
(४) धर्म्ययुद्धकल्पना	....	....	९६
(५) अस्त्राणि	....	....	९७-९८
(६) शस्त्रविशेषाः तत्प्रभावश्च	....	....	९९
(७) सङ्ग्रामवर्णनम्	....	....	९९-१०१
(८) कूटयुद्धम्	....	....	१०१-१०२
(९) ध्वजकेतवः	....	....	१०२-१०३
(१०) युद्धे मृतानां विशिष्टा क्रिया	....	....	१०३
(११) हिंसा-प्रतिषेधः	....	....	१०३-१०४

प्रथमम् परिशिष्टम् ।

(यचनानाम् अकाराद्यनुक्रमेण सूचिः)	....	१०५-११५
-------------------------------------	------	---------

द्वितीयम् परिशिष्टम् ।

(विशिष्ट-पारिभाषिक-शब्दाः)	....	११७-११९
------------------------------	------	---------

- भारतीय - राजनीति-कोषः कालिदास-खण्डः

प्राचीन-भारतीय-राजनीतिविषये विचारे क्रियमाणे ऋग्वेदमादितः विमर्शः कर्तव्यो भवति । शतपथादयो ब्राह्मणग्रन्थाः, नैकानि धर्मसूत्राणि, महाभारतम्, अर्थशास्त्रम्, मन्वादयः स्मृतयः, कामन्दकीयो नीतिसारः, पाळी-प्राकृतादि-भाषासु च वर्तमानाः प्रथिताः बहवो ग्रन्थाः प्राधान्येन परामर्शनीयाः भवन्ति । सत्त्वपि प्रधानभूतेषु एषु ग्रन्थेषु, राजनीतिकोशस्य 'आदर्श-स्वरूपविष्करणाय' कविकुलगुरुः कालिदासः एव अस्माभिः इदम्प्रथमतया स्वीकृतः, इत्यत्र विद्वत्स्यपि महत् कुतूहलं भवेत् ।

अत्रेदमस्माकमाकृतम्-संस्कृत-सारस्वतम् आसेष्यमानानां सर्वेषामपि विदुषां, परस्परविरुद्धमतानुयायिनामपि सताम्, 'कालिदासः' सुपरिचितः परमादरणीयः च । किं च कालिदासस्य कविकुलगुरुत्वे जीवनस्य सर्वेष्वपि विषयेषु 'समस्पर्शित्वम्' एव प्रधानं निदानम् । अतः कालिदासेन स्थाने स्थाने भारतीय-राजनीतिविषये अपि प्रस्थापिताः सिद्धान्ताः परमार्थतया प्रामाणिकाः एव, इत्यत्र नास्ति संशीतिलेशोऽपि । प्रसङ्गविशेषेषु, वर्णनस्य काव्यात्मकतया अतिशयोक्तिरपि संभाव्यते, कल्पनाविलासोऽपि च आविष्कृतो भवति । तथापि अर्यावज्रोचे मूलतत्त्व-बुभुस्सूनां पाठकानामेतत् सर्वम् उपकाराय एव कल्पते, न पुनः अर्थहानये । किं च चाणक्यस्य 'अर्थशास्त्रम्' वा भवत्, 'मन्वादयः स्मृतयो' वा यर्तन्ताम्, तत्र तत्र उपनिबद्धानां नीतितत्त्वानां नियमानां च आचार-व्यवहार-रूपेण प्रतिबिम्बं तु सर्वसम्पत्तेषु महाकाव्येषु नाट्यादिकलासु च सम्यक् आविष्कृतं भवति । अतोऽपि कारणान् अस्माभिः 'कालिदासः' एव प्राथम्येन स्वीकृतः ।

राजनौति-कोषः

इमं परिष्कृतं खण्डम्, आन्तम् परिशील्य, विद्वदपश्चिमोत्तमाः प्रिय-
पाठकमहोदयाः इदमेव मतम् सम्भावयेयुः इति दृढं विश्वसिमः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सङ्कलितानां वचनानां वर्गशः विभजनं 'सप्ताङ्ग' प्रधानां
भारतीयां राज्य-पद्धतिम् अनुसृत्य (१) राजा, (२) सचिवः, (३) सुहृद्,
(४) कोशः, (५) राष्ट्रम्, (६) दुर्गः, (७) बलम्, इति सप्तसु प्रकरणेषु
सङ्ग्रहितम् । कालिदासेनापि " उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे "
रघु. १-६०, इत्यादिषु राज्यस्य सप्ताङ्गत्वं स्पष्टमेव प्रतिपादितम् । तत्र
सप्ताङ्गेष्वपि यथासम्भवं विविधान् विषयान् समालोच्य नैकानि उप-
प्रकरणानि अपि आरचितानि । उपप्रकरणानां रचनावबोधे, सङ्ग्रहितानां
वचनानामर्थकरणे, समुदितस्य प्रकरणस्य च तात्पर्यज्ञाने राज्यशास्त्रीयदृष्ट्या
साहाय्यं भवतु, इति टिप्पण्यादिभिः सुपरिष्कृतोऽयं खण्डः । प्रथमं प्रकरणशः
वचनानि सङ्कलय्य अन्ते सङ्कलितानां सर्वेषामपि वचनानाम् अकाराधनुक्रमेण
सूचिरपि प्रदत्ता । ततश्च राज्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानां स्फुटमर्थ-
प्रतिपत्तये द्वितीयं परिशिष्टमस्मिन् खण्डे संयोजितम् । तत्र अर्थप्रदानावसरे
' अर्थशास्त्रम् ', ' कामन्दकः ', ' Monier Willims ' एते प्रमाणमूलाः ।

तत्र ' स्वाम्यमार्यसुहृत्कीशराष्ट्रदुर्गवतानि च ' इत्यस्मिन् प्रथमो-
परिचितकरवात्, प्राधान्याच्च स्वामी नाम राजा एव आद्यं स्थानम् अलङ्घ्यते
योग्यः, इति कृत्वा प्रथमतः उपस्थाप्यन्ते राजविषयकाणि वचनानि । तत्र
उपरिचितो राजा-

१ राजा

देवो कल्पना

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिस्त्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयूतमेशम् ।
नरपतिकुलभूयै गर्भमाघत्त राज्ञी,
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावे ॥ -रघु० २-७५

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिव्रवनेत्रया नृपः ॥ -रघु० ३-११

१ देवी कल्पना—नृपस्य स्वरूपविषये भारतीयवाङ्मये विविधा कल्पनाः उपपदिता समुपलभ्यन्ते । (१) यथा नृप साक्षात् परमेश्वरस्य अवतारः, (२) नृपे कश्चन अलौकिक अथवा देव अक्षः, (३) नृप विशिष्टशौर्यधैर्यादिगुणान्वित मानव एव, पर परम्परया विशिष्टकुलोत्पन्न अपरिवर्तनीयश्च अपेक्षित, (४) नृप विशिष्टगुणान्वित अपि सन् प्रकृतीनाम् अनुमत्या एव सिंहासनाधिकारे विराजमान, सति प्रसङ्गे प्रकृतीनां विरोधात् सिंहासनात् प्रञ्चयमान लोक-प्रातिनिधिक, इत्येवरूपा भेदा केनापि ज्ञातुं शक्यन्ते ।

वेदवाङ्मये एकस्मिन्त्रय प्रसङ्गे नृपस्य देव्या कल्पनाया आविष्टकार, सोऽपि च अथर्ववेदे, —यो देवो मर्त्यां अधि (२०-१२७-७) — ब्राह्मणकाले प्रादुर्भूतः सूत्रग्रन्थं पुराणं स्मृतिग्रन्थैश्च दृढता नीत, योज्य नृपस्य देवोऽज्ञाः अवतारकल्पना-विलासश्च स एव कालिदासीयवाङ्मये सर्वत्र स्थाने स्थाने निरपवादम् उपनिबद्ध उपलभ्यते । तद्विषयकाणि वचनानि अत्र 'देवो कल्पना, अवतारकल्पना' इति अनयो उपप्रकरणयो सङ्ग्रहितानि ।

राश्या मुदक्षिणाया गर्भे एव 'महानुभावानाम् अष्टदिकपालानां मुराणां च अक्ष आसीत्' इति 'गुरुभि लोकपालानुभावंः अभिनिविष्टं गर्भम्,' 'सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्' इति प्रकृतश्लोकद्वयस्यवर्णनेन स्पष्टं प्रतीतं भवति ।

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाघोरणालम्बितमभ्यवेशम् ।

पङ्चवर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात् प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ -रघु० १८-३९

मणौ महानील इति प्रमावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।

शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन् युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ -रघु० १८-४२

पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।

भूतानां महतां पृष्ठमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ रघु० १७-७८

दुरितं दर्शनेन धनंस्तस्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयाञ्चक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ -रघु० १७-७४

अवतार—कल्पना

अमी हि धीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।

स च त्वदेकेषुनिपातसाध्योः ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ -कु० ३-१५

‘बालोऽपि नावमस्तव्य, मनुष्य इति भूमिप । महती देवता हृषेपा नृपहृषेण तिष्ठति । इति स्मृतिवचनं समानयन् कालिदास. ‘मणौ महानीले इव अर्भकेऽपि महाराज इति शब्द ’ ‘पङ्चवर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात् ’ इत्येववर्णनेन प्रकृतकल्पनाम् दृढीकरोति ।

‘सूर्यादिप्रहाणा, लोकपालानां पञ्चमहाभूतानां कुलभूभृता च साधर्म्यवर्णने देवी कल्पना विवक्षिता इति अत्र (१७-७८, १७-७४.) स्पष्टं भवति ।

२. अस्मिन् ‘अवतारकल्पना’ इति उपप्रकरणे सर्वत्रैव नृप परमेस्वरस्य साक्षात् अवतारः वर्तते इति उपवर्णितम् । किञ्च अवतारार्थं योजनापूर्वकं विविधा. प्रयत्ना अनुष्ठानाभ्यां भवन्ति इत्यपि स्पष्टं प्रदर्शितम् । दाशरथेः रामस्य वर्णनसमये ‘सोऽह दाशरथिर्भूत्वा, ‘सुराणां दशभुजाशिरसद्वेदवार्यं निर्वृत्ये विष्णुक्तेन -विष्णुः स्वतन्त्र-विष्णुस्वरूपम् अविशत् ’ इति वर्णनेन यथा विष्णो साक्षात् अवतारकल्पना ‘रघुवशे’ स्पष्टं ज्ञाता भवति, तथैव ‘कुमारसम्भवे’ भगवत साक्षात् पार्वत्या योजनापूर्वकं सेनान्य जनयितुं महता प्रयत्नेन सुरं इन्द्रेण च यत्वार्यं सप्तादिनं तदपि विस्तरेण अत्र प्रकरणे आदिनं ज्ञानुं दाशरथे । पार्वत्यामेव भगवत साक्षात् एव विष्णो. अवतार. महता प्रयत्नेन सासाधित इत्यनेन अवतारभूमिः अपि कीदृक् क्षमिमना इति सम्पन् अभिव्यज्यते ।

तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मव्रचच्छिद्रं घमं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ -कु० २-५१

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ -कु० ६-२८

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।

योपित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ -कु० ३-१६

तामस्मदये युष्माभिर्योचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियाये न कल्पन्ते सम्बन्धाः सदनुष्ठिताः ॥ -कु० ६-२९

देवास्तदन्ते हरमूढभायं किरीटवद्वाञ्छलयो निपत्य ।

शापावसाने प्रतिपन्नमूर्ते रय्याचिरे यञ्चशरस्य सेवाम् ॥ -कु० ७-९२

तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खड्गु कालविद्विर्विज्ञापना भर्तुनु सिद्धिमेति ॥ -कु० ७-९३

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।

चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो वतासि स्रहणीयधीर्यः ॥ -कु० ३-२०

सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिबिप्रकृतैर्दधैः प्रसूर्तिं प्रतियाचितः ॥ -कु० ६-२७

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्वलिक्षमम् ।

परिभ्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तण्डितः कमलोच्चयम् ॥ -रघु० १०-४४

संपत्सपते यः कामोऽयं कालः कश्चिन् प्रतादयताम् ।

न त्वस्य सिद्धी यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ -कु० २-५४

निर्वर्त्यं दशमुखशिरश्चेदकार्यं सुराणाम्

विश्वक्सेनः स्वतनुमविग्रत् सर्वलोक्षप्रतिष्ठाम् ।

उहकानापं पवनतनयं शोभयं रथापायिषा

कीर्तिस्तम्भरूपमिव गिरी दक्षिणे चोत्तरे च ॥ -रघु० १५-१०३

राजप्रभावः^३

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदाधिनेमिमविज्यशरासनः ।

जयमघोपयदस्य तु केवलं गजवती जवतीब्रह्मा चमूः ॥ -रघु० ९-१०

अदृश्यहन्याःमन एव तावत् ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमास्ति शक्तिः ॥शा० ६-२६

अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः,

अथवा उपपन्नमेतदपिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाऽप्याश्रमे सर्वमोग्ये,

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।

अस्यापि चां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ -शा० २-१४

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं धीरपि येन दुग्धा ॥ रघु० ५-३३

को नु खल्वेवश्चतुरगम्भिराकृतिश्चतुरं प्रियमालपन् प्रभावमानिय लक्ष्यते ।

-शा. १, पृ. ३८

तस्य संबृतमन्त्रस्य गूढाकारेद्भिगतस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः सस्काराः प्राक्तना इव ॥ -रघु० १-२०

अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति राजनि

निरुपद्रवाणि नः कर्माणि प्रवृत्तानि भवन्ति ।

का कया बाणसन्धाने ज्याशन्देनैव दूरतः ।

हुंकारेणैव धनुषः छ हि विघ्नानपोहति ॥ -शा० ३-१

३. 'राजप्रभावः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राज प्रभाव नाम दण्डज सामर्थ्यं सामान्यतः निरूपितम् । तथा धोक्त 'स प्रभाव प्रतापद्वय यत्तेजो राजदण्डजम्' इति । प्रथमे खण्डे 'अधिग्ययरासन' इ. नाम दशरथ एकरथं मेदिनीम् अजयन्

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मूर्धाकिणाङ्क इति ॥ -शा० १-१२

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन् समस्तानि न तस्योत्सिपिचे मनः ॥ -रघु० १७-४३

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यपेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ रघु० २-४

शिक्षा

त्वच्चं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवित् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितायमूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ -रघु० ३-३१

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाकलेशकरो गुरूणाम् ।

तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ -रघु० १८-५०

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यः तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसंधानमधीयते यैः विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ -शा० ५-२५

‘प्रारम्भा फलानुमेया’ इत्यनेन तत्तेषां राज्ञां सम्पर्क प्रभाव आविष्टत भवति ।
‘यस्मिन् मही घासति’ इत्यस्मिन् श्लोके ‘दिलीपस्य राज्ये अमिसारिवाणामपि
यस्त्राञ्चलस्पर्शने यातोऽपि समर्थो न भवति’ इति वर्णनेन तस्य प्रभाव स्पष्ट
भवति । ‘दधतो मद्गल्गोमे’ प्रसन्नमुग्रराम त ‘वयोरूपविभूतीनाम्’ इति एतेषु
श्लोकेषु यद्यपि दण्डन प्रभाव नास्ति, किन्तु आमप्रभाव सम्पर्क प्रतीत भवति,
तेनापि च दण्डप्रभावसदृशमेव भावं भवति । अत तेषाम् अपि अस्मिन् प्रकरणे
सदप्रह उचितः ।

४. दानिमाणां विशेषत राज्ञाम् अध्ययनादि विधि कीदृश आसीत् इत्यादि
दिष्टिचिदिव बालीदासीयवाद्यमयात् ज्ञानु दास्यने । प्रथमे श्लोके पितु दिनीपात् एव
अस्त्रविद्यामान रघुणा सम्पादितम्’ इति वर्णनम् । द्वितीये श्लोके रा गुदगंन
त्रिवर्गस्य माम पर्यायंजामानां मूलनूत्वा तस्य विद्या त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिरूपाः

कामं कर्णान्तविग्रान्ते विशाखे तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ -रघु० ४-१३

तथेत्युपसृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहतिशापात् ॥

रघु० ५-५९

नेर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमथदानतोपितात् ।

ग्योतिरिच्यननिपाति भास्करात् सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ -रघु० ११-२१

सेनापरिच्छेदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्माचींधनुपि चातता ॥ -रघु० १-१९

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां परः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयापिता ।

पृथ्वी-पति^१

परिग्रहपदुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ वायु० २-१७

पषाह-म्बावसीषकारः । तथा च बौद्धिन्य आह 'धर्मापयो प्रप्यो, अर्धानयो वातायो नवानयो दग्नीत्याम्' इति । अन्वीदिहो प्रप्याम् एव अन्वभेदि । अयम् एव अमिश्रय 'तमादौ कुलविद्यानाम्' इत्यम्बिन् एकोके अत्रतो भवति । अमितान-
साकुन्तने पञ्चमेऽध्याये साकुन्तलाया वचनम् अत्रमानीशुर्वेत् दुस्तरस्य उपायग्यार्थं
पादगरेण तामे दुस्तरात् वचिन्, यन् मया साकुन्तला आकम्पन पादप न जातं,
मयाः वचनम् अत्रमानीभूतम् इति योग्यम् नाम पर ये भवाद्गौ पराङ्गिन्याः नाम
परक-कान्तं कुटिन्नीपतिः कपोतो वे अत्रह् कान्तक नस्य मया संहरात् इति
मु मुगर्ग योग्यमेव । सखी केचन पृथ्वीदानीय सर्वकार्यतापरं न भवति इत्यु
पायतामसि आकम्पन इति 'पादेषु अकुण्ठिता बुद्धिः,' 'पशुप्यना मु
पादेषु' इत्यन्वित्येव स्पष्टं भवति । मन्त्रवृत्तम् अत्रमानी रपो वातादे
सामय च अन्व इति 'मयेऽनुग्रह' 'वैश्वानर' इति वातो एतेऽयो
तामह् इति ।

सदयं बुभुजे महामुजः सहसोद्देगमियं ब्रजेदिति ॥

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ -रघु० ८-७

आमुक्ताभरणः सखी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ -रघु० १७-२५

उरस्यपर्पातिनिवेशमाणा प्रौढी भविष्यन्तमुदीक्षमाणा ॥

सज्जातलज्जेव तमातपत्रच्छयाछलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ रघु० १८-४७

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पश्चिमासाद्य तमन्यपौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ -रघु० ८-२८

खनिभिः सुपुत्रे राजं क्षेत्रैः सस्यं वनेर्गजान् ।

दिदेश वेत्तनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ -रघु० १७-६६

तद्वलं तदपायन्विन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वस्तुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ -रघु० ८-८३

तामैकनार्यां परिषादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो वृषस्य ॥

वक्षस्वसंघट्मुखं वसन्ती रेजे सपरन्तीरहितेव लक्ष्मीः ॥ -रघु० १४-८६

प्रजानुरागकल्पना^५

यथा प्रहादनाश्वन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वयीं राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ -रघु० ४-१२

५. 'पृथ्वीपतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे राज्ञः पृथिव्यात्प सत्त्वं प्रतिष्ठः पति-
पत्नीरूपः शब्दस्य अत्रापि वैपुन्वेन उपवर्षितोऽस्ति । पृथ्वीवत् राजसदस्याः अपि
पत्नीत्वेन निरूपणं स्थाने स्थाने बालिशत्वेन यत् कृतं तत् अपि साधव्यान् बलाना-
शाम्यान् च अत्र सद्रूपहीतम् । सर्वत्रैव सत्ताः स्तोत्राः सुहाय्याः वर्तन्ते ।

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वमवन्नास्य विमानना ववचित् ॥

उदक् प्रतस्थे स्थिरघीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्सल्यात् गृह्ववर्जमयोध्यया ॥ -रघु० १५-९८

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवी हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्फुरैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ -रघु० १५-९९

राजा— (आत्मगतम्) —

पीरा अस्मदन्वेपिणस्तपोवनमुपरुन्वन्ति । -शाकु० १-५. ५२

पुरुहूतध्वजरथेष तस्योन्नयनपङ्क्तयः

नवान्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः -रघु० ४-३

इक्षुच्छायनिपादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकपोद्भातं शालिगोप्यो जगुयेशः ॥ -रघु० ४-२०

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पीरयोपितः ।

पूपतैर्मन्दरोद्भूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ -रघु० ६-२७

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्राविश्य पौरैरभिनन्दमानः ।

भुजे मुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्वुरमाससञ्ज ॥ -रघु० २-७४

६. 'प्रजानुरागकवपना' इत्यस्मिन् प्रकरणे नृपविपयिणी प्रीति प्रजासु कीदृक् आसीत् एतत्सन्दर्शनानि वचनानि अत्र सद्गृहीतानि । 'राजा प्रवृत्तिरञ्जनात् अन्वयोऽभूत्' 'अहमेव मतो महीपते' इति सर्वप्रवृत्तेः नम् अभिमान प्रजानुरागं धम्मक् आविष्करोति । 'रघी' पञ्चदशे सर्गे रामस्य प्रयाणावसरे 'पतिवात्सल्यात् अयोध्या सर्वाऽपि तत्र साक्षात् आगता, केवल गृह्णाणि न आगतानि अचेतनत्वान्, तथैव 'पावुन्तले' "अस्मदन्वेपिण पीरा. तपोवनमुपरुन्वन्ति" इति दुष्यन्तस्य वचनेन राज्ञि प्रजाताम् एकनिष्ठा प्रीति अभिव्यज्यते । 'शालिगोप्य रघो यत्र जगुः' 'वृद्धा. पीरयोपितः लाजैः, रघुम् अवाकिरन्' इत्यादिवर्णनेन नृपविपयिणी

इत्थं जनितरागात् प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद् दृढमूल इव द्रुम ॥ -रघु० १७-४४

लोकपिता^७

प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भ्रष्टादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ -रघु० १-२४

तेनार्थं लोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नमय क्रियावान् ॥

तेनास लोकाः पितृमान् विनेत्रा तैरेव शोकापनुदेन पुत्री ।

-रघु० १४-२३

भूतानुकम्पा तत्र चेदियं गौरेका भवे स्यस्तिमती त्यदन्ते ।

जीघन् पुन शरन्मुपहृतेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेषुपासि ॥

-रघु० २-४८

प्रजाः प्रजाः स्वा इव सन्त्रयित्वा निषेधतेऽशास्तमना त्रिविक्रतम् ।

यूयानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीत दिशास्थानमिव दिपेन्द्रः ॥

-शाकुं० ५ अ, पृ १५५

येन येन धियुद्यन्ते प्रजा स्तिरधेन वन्धुना ।

स स पापात् ऋते तासां दुष्यन्त इति बुध्यताम् ॥ -शाकुं० ५-०१

भक्तिं प्रदीयते । अत एव ते ते नृपा 'जनितरागात् प्रकृतिषु दृढमूला द्रुमा इव व्यासन्' इति महारवि कालिदास सम्पन्नं चर्णयति ।

७ 'लोकपिता' इत्यात्मन् प्रवरणे राज्ञः कर्तव्यं केवलं रक्षणं न, किन्तु विनयाधानादपि आवश्यकं कर्तव्यम् इत्यागमप्रदर्शकानि 'विनयाधानात् तासां स एव पिता' 'शोकापनुदेन पुत्री, विनेत्रा पितृमान्' 'उपहृतेभ्यः नाम दुस्तेभ्य विघ्नेभ्यश्च प्रजा पासि' 'प्रजा स्वकीयापत्पाति इव (स्वा प्रजा) सन्त्रयित्वा' इत्यादीनि वचनानि अत्र सद्गृहीतानि ।

लोकापवादमहत्त्वम्

पैरेपु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तस्त्रेण्विव तैलविन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥

-रघु० १४-३८

अथैमि चैनामनघेति किंतु लोकापवादो बलवान् मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजामिः ॥

-रघु० १४-४०

वाच्यस्त्वया मद्बचनात्स राजा बहूनी विशुद्धामपि यत् समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥

-रघु० १४-६१

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादधुमितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यधिष्टा विषयान्तरस्थं प्राप्ताऽसि वेदेहि पितुर्निकेतम् ॥

-रघु० १४-७२

बभूव राम, सहसा सबाष्पस्तुपारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्ताः ॥

-रघु० १४-८४

८. 'लोकापवादमहत्त्वम्' इत्यास्मिन् प्रकरणे लोकेच्छाया सवपिक्षया बलीयस्त्वम् एव निरूपित दृश्यते । वस्तुतत्त्वम् अज्ञाननाम् अपि लोकानाम् इच्छार्थं नृपा स्वकीयम् अभिमतम् इष्ट सत्यम् च परिहाय मिथ्यापवादमपि लोकेच्छारूपत्वात् प्रमाणयन्ति इति एतत् रामचन्द्र 'तत्पूर्वम् अवर्णं सोढुं न ईशे' 'एना सीताम् अनघा जानामि परन्तु लोकापवाद मे बलवान् मत' इत्यादिवचनं लोकापवादमहत्त्वं दुर्बलीकरोति । सीतया अपि 'मा समक्ष बहूनी विन्दुदा दृष्ट्वा अपि केवल लोकवाद-श्रवणात् अहासी' इतिवचनेन लोकापवादवलीयस्त्वं सम्यक् प्रदर्शितम् । वाल्मीकिना अपि 'मिथ्यापवादधुमितेन राजा त्वा विमृष्टाम् अह जाने' इति उक्तवता राजा चरितविषये लोकापवादस्य क्रियत् महत्त्वम् आसीत् इत्यपि सम्यक् आविष्टतम् । अन्तिमे श्लोके च 'रामेण कौलीनभीतेन सता सीता गृहान्निरस्ता न तु मनस्ता' इति अपि सम्यक् विवेचितम् ।

रक्षण-कल्पना, रक्षण-मर्यादा

पृथिव्याः यः शरणं स तव समीपे वर्तते । शाकु० ३, पृ १०६

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः ।

प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ॥

अतत्पु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम ।

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ शाकु० श्लो ८

अनुकारिणि पूर्वेणा युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ -शाकु० २, श्लो १६, पृ. ८०

शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं दुश्चर चरितुं तप ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ -रघु० १०-२५

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ -रघु० ११-१

निशाचरोऽप्लुतभर्तृकाणा तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।

भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथ प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ -रघु० १४-६४

९ 'रक्षणकल्पना रक्षणमर्यादा च' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजा प्रजारक्षण-विषये किं कर्तव्यम् आसीत् तथा रक्षणस्य वा वा मर्यादा आसीत् इत्येतद्विषयकं विषयानि अत्र सङ्गृह्यन्ते । 'शाकुन्तले' तृतीयेऽङ्के शकुन्तला प्रति सतीवचनम् 'अस्या सर्वस्या अपि पृथिव्या य आश्रयस्यान रक्षकत्वेन स दुष्यन्त तव समीपे वर्तते' । तथैव 'शाकुन्तले' पञ्चमेऽङ्के वीतालिक राजान दुष्यन्त समभिनन्दयति यत् 'त्वं यया रक्षणाय कल्पसे, यया च कुमार्गप्रस्थितान् नियमयसि तथैव परस्पर-विवादम् अपि प्रशमयसि, अतः प्रजाना बन्धुकृत्य- रक्षणम्, विवादप्रशमनम्, सन्मार्ग-प्रवर्तनं च - त्वयि एव राज्ञि परिसमाप्तम्' इत्यनेन प्रजानां रक्षणविषये वा वा कल्पना मर्यादा च इति अनुमानं सन्नते । दाशरथी रामे पृथिवीं चाहति सति कदाचित् कस्यचन विप्रस्य अप्राप्तयोवन विनु मृत । स मृत विनुम् अहने आरौप्य सः विप्र राजद्वारि चन्द्र, यत् 'हे बभ्रुवे- बभ्रुघातलनिवातिन, जना भवताम् दाशरथान् प्युतानां रामहन्तागतानां स अत्यन्त लोचनीया अवस्था । यत अवलोकयताम् अयं मे

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अवतार्याङ्कशङ्कास्यं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्युता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिहाय राघवः ।

न अकालभवो मृत्युरिक्वाफुपदमसृशत् ॥

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वस्य दुःखितम् ॥

यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ -रघु० १५. ४२-४५

एव त्वं निवर्तस्व विहाय छज्जां गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यमाक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं नतद्यत्तः शस्त्रभृतां क्षिणोति

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यथज्ञा शिथिलीचकार ॥

-रघु० २. ४०-४१

घापीध्विष स्रवन्तीषु वनेषूपवनेध्विव ।

सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेदमस्विवादिषु ॥ -रघु० १७-६४

राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम । -शाकु १२०

वैखानसः— रम्यास्तपोवनाना प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

शास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मीर्वाकिणाङ्क इति ॥ -शाकु० १-१२

अप्राप्तयौवनं चित्तं मृतं । रामचन्द्रोऽपि तस्य शोकस्य कारणं ज्ञात्वा स्वयं जिहाय न तु तस्मै द्विजस्य चुनोष । यत् रामचन्द्रस्यापि दूढा थद्धा, यत् अकालभवो मृत्यु इदवानु-राग्यान्तरगतं प्रदेशं स्पृशति चेत् तद्दूरीकरणं नृपेणैव कर्तव्यम् । एतदेव 'अथ जानपदो विप्रः' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः 'रघुवशे' पञ्चदशो सर्गो सम्यक् विवेचितम् । 'रघुवशे' द्वितीये सर्गे "यत् रक्ष्यं शस्त्रेण रक्षयितुम् अशक्यं तत् शस्त्रभृतां रामा यद्य न नाशयति" शङ्कररामार्थ्यान् प्रत्याहतास्त्र आत्मनि अवज्ञां तिथिलीचकार' इत्यादिवर्णनेन रामा रक्षणमर्थादायाः अपरंऽप्योऽपि ज्ञातो भवति । 'सार्थाः

किं तावद्ब्रतिनामुपोढतपसा विघ्नैस्तपो दूषितम्
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत्त प्राणिघ्नसचेष्टितम् ॥

आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितै. विष्टम्मितो वीरुधाम्
इत्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ -शाकु० ५-९

प्रियवदा— आपन्नस्य विषयनिवासिनः जनस्यार्तिहरेण
राज्ञा भवित०यमित्येष युष्माक धर्म. ।

राजा— नास्मात् परम् -शाकु० ३ १०३

उभौ— तत्रभवत कण्वस्य महर्षेरसान्निध्यात् रक्षासि नः इष्टिचिह्न-
मुत्पादयन्ति । तत्कतिपयरात्रं सारविद्वितीयने भवता
सनायीक्रियतामाश्रम इति

राजा— अनुगृहीतोऽस्मि । -शाकु २, ७९

नैतद्धिं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्रीम्

एकं कृत्स्ना नगरपरिघप्राशुबाहुमुनाक्ति ।

आशंसन्ते सुरयुवतयो बद्धवैरा हि दैत्ये.

अस्याधिभ्ये धनुषि विजयं पीरुहूते च वज्रे ॥ -शा० २, १५

सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् आफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानाम् आनाकरथवर्त्मनाम् ॥ -रघु० १-५

यणिज अद्रिषु स्वर्षीयेषु वेशमसु इव अटन्ति स्म " तपोवनानि अपि राजरक्षितव्यानि
एव " इत्यादिवर्णनेन राजा सवत्रैव प्रदेते रक्षणवल्पनाया निरूपण वर्तते ।
'आपन्नामयसत्रेषु' दश्येतत्सदृशं सद्गृहीतं वचनं सामान्यत रक्षणवल्पना एव
आविष्टता भवति । 'उदधिश्यामसीमाम्' 'आसमुद्रक्षितीशानाम् आनाकरथवर्त्मनां'
पारसीशृत्सागराम्' इत्यादिभि वचनं पुष्टिव्या रक्षणमर्षादा तृतीयैनापि अर्थेन
जाता नवति । 'घानुन्त' अपि तृतीयैऽग्ने प्रियवदा राजानं वचयति 'जनस्य
अतिहरेण राजा भवितव्यम् इति युष्मान धर्म' तदा दुष्यन् अपि 'नास्मात्
परम्' इति शक्तिं अङ्गीकरोति । तथैव 'दष्टिचिह्नम् उत्पादयता रक्षा निवा-

स वेलावप्रचलयां परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामूर्था शशासकनुरीमिव ॥ -रघु० १;३०

घातुर्वर्ष्यपालनम्^{१०}

इत्यास्रवचनाद्गामः विनेष्यन् वर्षाविक्रियाम् ।

दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ -रघु० १५-४८

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ

न कश्चिद् वर्षानामपयमपकृष्टोऽपि मजत्ते ।

तयापीदं शस्त्रपरीक्षितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हुतग्रहपरीतं गृह्मिव ॥ -शाकुं० ५-१०

तपो रक्षन् स विध्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च सम्पदः ।

ययास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्षरूपि पडंशभाक् ॥ -रघु० १७-१५

तपस्यनधिकारित्यात् प्रजानां तमधावहम् ।

शीर्षष्ठेयं परिष्ठिय नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ रघु० १५-५१

वृतदण्डः स्वयं राजा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।

तपसा दुधरेणापि न स्वमार्गं विलङ्घिना ॥ -रघु० १५-५३

रणात् वृत्तिपरायणम् अत्र भवता स्थातव्यम् ' इति वर्षापालाम् दण्डाम् अत्र राजा दुष्यन्तः समानमति ' अनुगृहीतोऽस्मि ' इति वचनेन ।

१० 'घातुर्वर्ष्यपालनम्' इत्यग्निम् उग्ररत्नं सर्वेषाम् अत्र वर्णानां विहितपरमानुसारं राजा रक्षणं वाच्यम् इत्याद्यवप्रचलयां वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । 'वर्षाविक्रियां विनेष्यन् रामः' 'सर्गि अत्रपिवास्तुवान् शीर्षष्ठेयं शूद्रं नियन्तु रामम् आददानः राम' 'राजा रामण वृतदण्डं शूद्रः सतां गतिं लेभे इत्यादिभिः वचने. वर्णानां विहितपरमानुसारेण एव प्रजानां राजा च अभ्युदय इति स्पष्टं प्रतिपादितम् । तदेव च 'वर्णानाम् अनुदण्डः अति श्रेयं नमश्ते' 'वर्णः अत्र परलभः (अतिवि) यथायं परलभः चक्रे' इत्यादिवर्णैः उक्तम् । कालिदासोपवादवचं सर्वत्रानि अनुवच्यं ज्ञानत्र एव इति स्पष्टम् अभिप्रेक्ष्य भवति ।

क्षेत्रधर्मः ११

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाऽहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ -रघु० १४-६७

निगृह्य शोकं स्वयमेव घामान्, वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
॥ भ्रातृसाधारणभोगमृद्धम्, राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥
-रघु० १४-८५

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थः तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।
धर्मसंरक्षणार्थं प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ -रघु० १५-४
तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्युषः ।
तुतोप वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ -रघु० ३-२२

क्षतात्किल त्रायत इत्युदमः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।

राज्येन किं तद्विपरित्युक्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ -रघु० २-५३

११ 'क्षेत्रधर्म' इत्यस्मिन् प्रकरणे क्षत्रियाणां विशिष्य च नृपाणां के वा धर्मा, किं च कार्यम् अकार्यम् इत्येतत्प्रदर्शकानि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । प्रायः अस्मिन् विषये स्थाने स्थाने मनुवचनम् एव प्रमाणयन् कालिदास 'नृपस्य वर्णाश्रम-पालनं यत् स एव धर्म' इति मनुम् अनुवदति । 'क्षत्रव्यवहारनिष्ठुरे उदय' क्षत्रस्य शब्दः इत्यादिभिः वचनैः क्षेत्रधर्मस्य प्रसरता सम्यक् अविवृता भवति । 'आर्तानां भय दूरीकर्तुं गृहीतपनु दुष्यन्त' 'सता रक्षिता अविनीतानां शासिता' इत्यादिभिः विदेशेण क्षेत्रधर्मस्य वर्तव्यं निरूपितं भवति । प्रजारक्षणम् इति एकं तपस एव प्रवारं, न तु भेदतः भोग इत्यपि 'रक्षायोगात् अयम् अपि दुष्यन्त प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति' 'रक्षाधिषेषु भवनेषु अपि क्षितिरक्षाधर्मम् एव मे निवासम् इच्छन्ति न तु उपमोगाय' राजा वृत्तं मुनीपरोधि गुप्तप्रतिबन्धकम्, अत एव ॥ पारियात्रः राजा स्वपुत्रं युवराजं कृत्वा एव सुनानि अमुदकत (१८.१८ रघु.) इत्यादिना सम्यक् प्रतिपादितम् । वीर्यातिशयशालिनाम् अपि राज्ञां प्रवृत्तिं परिणामतः सत्त्व-

अथवा उपपन्नमेतद्विष्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः --

अध्याक्रान्ता वसतिस्मुनाऽप्याश्रमे सर्वभोग्ये ।

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ॥

अस्यापि चां स्पृशति वशिनः चारणद्वन्द्वगीतः ।

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ -शाकु० २-१४

एष स्वामिनिवक्रुण्ठशोणितार्या,

शार्दूलः पशुमिर हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा,

दृष्यन्तस्तथ शरणे भयव्यिदानीम् ॥ -शाकु० ६-२७

ऋषयः-- कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्माशौ कयमाधिर्भविष्यति ॥

राजा— अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । -शाकु० ५-१६

मयनेषु रसाधिकेषु पूर्वम्, क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निचासम् ।

नियतैकपतिव्रतानि पश्चात्, तठ्मूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥

-शाकु० ७-२०

विदूषक— मयानेष अविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति ।

-शाकु० ६, पृ २१४

अपनीतशिरसाणाः शेषासं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ -रघु० ४-१४

गुणगणना एव भोष्यो इति एतत् 'प्रविनातप्रतिपातः महात्मनां गरम्भः'
'गुह्यग्रने प्रगाढमोष्यानि चक्षुरि पतन्ति, शान्ता घग्ग न पतन्ति' 'म. कुसाः
गौरान्म् अन्ध प्रतिवञ्चरार, यः स प्रवृत्ता मन्रेषु चक्षोर न भवन्ति' 'तरणा-

कृताः शरण्यं हरिणा तत्रासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ॥
प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने पतन्ति चक्षुषि न दारुणाः शराः ॥

-शाकु० ६-२९

विमूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।
सौपर्णमखं प्रतिसंजहार प्रह्वेष्वनिर्धन्धरूपो हि सन्तः

-रघु० १६-८०

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः, क्षम्यतामिति वदन् समसृशत् ।
निर्जितेषु तरसा तरस्विनाम्, शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥

-रघु० ११-८९

निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिं वाच्यम्, त्यागेन पत्न्याः परिमर्ष्टुमैच्छत् ।
अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्, यज्ञोधनानां हि यज्ञो गरीयः ॥

-रघु० १४-३५

पदाथ राजन्यकुमार तत्तया, यज्ञस्तु रक्ष्यं परतो यज्ञोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिभ्यया, भवद्गुरुर्लब्धयितुं मनोवतः ॥

-रघु० ३-४८

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णमारू, तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।
अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले, न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥

-रघु० ११-२

किमप्यार्हिस्यस्तव चेन्मतोऽहम् यज्ञःशरीरे मत्र मे दयालुः ।
एकान्तविभ्रंसिषु मद्रिधानाम् पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥

-रघु० २-५७

भवानपीदं परवान्वेति, महान् हि यत्नस्तत्र देवदारी ।
स्यातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे, विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥

-रघु० २-५९

निर्जितेषु शत्रुषु मन्त्रमाद्य एव तरस्विनां कीर्तये-न्यातये भवति 'इत्यादिभिः वर्णनैः
स्वर्ष्टं प्रतिपादितम् । यन्तः रक्षणं स्वदेहात् अपि यज्ञोधनानां-शक्तियाणां श्रेयस्करं
भवति इत्येतन् 'यज्ञोधनानां यज्ञः स्वदेहान् अपि गरीयः (रघु. १४-३५)'

ततः प्रहस्यापमयः पुरन्दरम्, पुनर्बमापे तुरगम्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते, न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥

-रघु० ३-५१

स शुश्रुवान् मातरि भार्गवेण, पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विपद्वन् ।

प्रत्यग्रहीदप्रजशासनं तद्, आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥

-रघु० १४-४६

तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा, कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि, वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥

-रघु० १८-१८

अनुकारिणि पूर्वेणाम् युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ -शाकु० २-१६

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विपः पात्रसाञ्च वसुधां ससागराम् ।

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे, श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥

-रघु० ११-८६

स्वसुखनिरमिलापः खिद्यसे लोकहेतोः,

प्रतिदिनमपवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पदपस्तीत्रमुष्णम्,

शमयति परितापं छापया सश्रितानाम् ॥ -शाकु० ५-७

दुरितैरपि कर्तुर्मात्मसात् प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपरिपतमग्रहीदजः, पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ -रघु० ८-२

ते पुत्रयोर्नैकतशस्त्रमार्गान् आर्द्रानिवाङ्गे सदयं सृशन्त्यौ ।

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानाम् न वरिसूशब्दमकामयेताम् ॥

-रघु० १४-४

‘यतोपनं यश एव रक्ष्यम् (रघु. ३-४८)’ रघो कृते अमृतं याचमानानाम् अपि अयिना याचना कदाचित् अपि मोघा न अमृतं (रघु. ११-२) ’ नरवरेषु शरीरेऽ

कः पौरवे धमुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ -शाकु० १-२१

अन्यदा जगति राम इत्ययम् शब्द उच्चरित एष मामगात् ।
प्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥

-रघु० ११-७३

मैघिलस्य धनुरन्यपार्थिवैः त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।
तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिष भग्नमात्मनः ॥

-रघु० ११-७२

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमः तेन मामवति नाजिते त्वयि ।
पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षधज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ -रघु० ११-७५

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासः व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किम् पदा स्पशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥

-रघु० १५-४१

सपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमधावहम् ।
शीर्षच्छेधं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ -रघु० १५-५१

ब्राह्म-क्षत्र-सहकारिसम्बन्धः^{१२}

स यभूव दुरासदः परैः गुरुणाऽथर्वविदा कृतक्रियः ।
पचनाग्निसमागमो ह्ययम् सहितं ब्रह्म यदस्रतेजसा ॥ -रघु० ८-४

मद्रिपानां (दिलीपसद्वृत्तानाम्) यदा शरीराणाम् अनास्था (रघु २-५७) 'इत्यादि-
यचनं स्पष्ट प्रतिपादितम् । अन्यत् सर्वं तत्तत् क्षात्रधर्मानुबूल सुस्पष्ट च ।

१२ 'ब्राह्मक्षत्रसहकारिसम्बन्ध' इत्यस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानां क्षत्रि-
याणां च सहकार्यप्रदर्शनानि वचनानि मह्यगृह्यन्ते । 'नाक्षत्र ब्रह्म भवति क्षत्र गात्रह्य

वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य घन्विनः ।

किं तत्साध्यं यद्गमये साधयेयुर्न सङ्गताः ॥ -रघु० १७-३८

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वज्ञेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ -रघु० १-६०

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्का निरतियः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ -रघु० १-२३

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयम् विप्र इत्यमिभवत्यपि त्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ -रघु० ११-८४

अपेक्ष्य रामं ते तरिमन् न प्रब्रह्मः स्वतेजसा ।

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ -रघु० १५-३

ब्राह्म-क्षत्र-विरोधसम्बन्धः^{१३}

पिश्यमंशमुपवीतलक्षणम् मातृकं च धनुरूर्जितं दधत् ।

यः ससोम इव घर्मशीघ्रितिः सदिजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ -रघु० ११-१४

राजसत्त्वमबधूय मातृकम् पिश्यमस्मि गमितः शुभं यदा ।

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहोऽकृतः ॥ -रघु० ११-१०

वर्षते । ब्रह्मक्षत्रे च ससुक्ते इहामुत्र च वर्षते ॥ ' इति मनुवचनं प्रमाणीकुर्वन् कान्ति-
दास अस्मिन् प्रवरणे उद्धृतं वचनं ' वसिष्ठस्य मन्त्रा अतिये सायका' (रघु १७-
३८), ' पवनाग्निममागमो अय, यन् अस्मिन्नेवमा सहितं ब्रह्म नाम (रघु ८-४),'
इत्यादिभिः वचनैः प्रकृतवत्पत्नां दृढीकरोति ।

१३. ' ब्राह्मक्षत्रविरोधसम्बन्धः ' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे ब्राह्मवृत्ति शीत-
निराणस्य चन्द्रस्य, क्षत्रवृत्तिरव उष्णकिरणस्य सूर्यस्य उपमानम् अर्हति, अतः इमे

तं पितुर्वधमवेन मन्युना राजवंशनिघनाय दीक्षितम् ।

बालसूनुरथलोक्य भार्गवम् स्वां दशां च विपसाद पार्थिवः ॥ -२घु० ११-६७

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तनिहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इय दण्डघट्टनात् रोपितोऽस्मि तत्र विक्रमश्रवात् ॥ -२घु० ११-७१

अक्षत्रोजत्रलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेः व्याजपूर्वगणनामिधोद्धहन् ॥ -२घु० ११-६६

अर्घ्यमर्घ्यामिति वादिनं नृपम् सोऽनवेक्ष्य मरताम्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिपं ततः संदधे दशमुद्रप्रतारकाम् ॥ -२घु० ११-६९

आश्रमधर्माः^{१४}

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विपयविणाम् ।

बार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ -२घु० १-८

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवी ।

स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ -२घु० १५-३३

ध्यागाय संभृताधीनां सत्याय मितमाविणाम् ।

यशसे विजिगीषूणा प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ -२घु० १-७

ब्राह्मक्षत्रमृत्ती परस्परं विच्छेदे इति प्रदर्शकानि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । एतत् प्रवरण सर्वथा जमदग्निपुत्र राम दाशरथि राम च विपयोक्त्य ' रघुवशे ' एकादशे सर्गे उपनिबद्धम् ।

१४ चातुर्वर्ण्यवत् चातुराश्रम्यधर्मा अपि कालिदासकाले सुस्थिरा आसन् इति अनेन ' आश्रमधर्मा ' इति उपप्रकरणेन सम्यक् ज्ञातुं क्षम्यते । तत्रापि विशेषतः राज्ञाम् उपनिबद्धा आश्रमधर्मा अत्र सङ्गृह्यन्ते । शैशवे-ब्रह्मचर्याश्रमकाले-गृहीत-

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते स्वुराश्रयौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगीतौ ॥ -रघु० ८-१६

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्योऽग्निरिवाग्न्यगरे ।

द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन् यावचते साधयितुं त्वदर्थन् ॥ -रघु० ५-२५

अग्निवर्षणमपिपिच्य राघवः स्त्रे पदे तनयमग्नितेजसम् ।

शिथ्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयासि नैमिषं वशी ॥-रघु० १९-१

अथ धीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्व्वात्मजमामवतया ।

विपयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्येष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ -रघु० ८-१०

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे,

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सिततपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिथ्रिये,

गलितवयसामिस्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ -रघु० ३-७०

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवत्कृवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ -रघु० ८-११

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितममिभिः कुशैः ।

सौधवासमुटजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ -रघु० १९-२

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोमिना सुतः ।

वितरं प्रणिशय्य पादयोरपरित्यागमवाचतात्मनः ॥ -रघु० ८-१२

तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रमवे प्रमुत्वम् ।

मृगैरजयं जरसोपदिष्टमदेहवन्धाय पुनर्वन्ध ॥ -रघु० १८-७

विद्यानां साङ्गवेदाभ्याविनाम् यौवने-गृहस्थाश्रमकाले-विपर्ययिणाम् अपि सतां 'प्रजार्थं गृहमेधितां' 'नृपस्य कर्णार्थमशालनं यन्' तदेव ययंकार्यम् अनुतिष्ठताम्, 'महोदयार्थं पापिबन्दिगपारिणां गृहीताग्निहोत्राणाम्' 'वाधंवे-वानप्रस्थकाले-मृनिवृत्तीनां

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।

राजानमाजनुश्लिञ्चिन्निवाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान् बभूव ॥ रघु० १८-२६

प्रथमारिणतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तम्

त्रिजयिनमीभिनन्द्य श्लाध्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्ब्यः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभूत्

न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ -रघु० ७-७१

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैक्यतिव्रतानि पश्चात् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥

-शा० ७-२०

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी,

दौष्यान्तिमप्रतिरथं तनयं निवेदय ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं,

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ -शा० ४-१९

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीभितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वर्षं पुनः प्रतिपेदे व्यपचर्जितां श्रियम् ॥ -रघु० ८-१३

रामोऽपि सह वैदेह्या यने वन्येन वर्तयन् ।

अचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥ -रघु० १२-२०

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसये पुराद्बहिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतोन्द्रियः श्रिया ॥ -रघु० ८-१४

स क्षेमधन्वानममोधघन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

क्ष्मां लम्भायित्वा क्षमयोपफलं चने तपः श्रान्ततरश्चचार ॥ -रघु० १८-९

‘ मुनिवननदृच्छाया धितवना, नियतैक्यतिव्रतानि तरुमूलानि गृहीकुर्वता, वल्कलवता, स्वे पदे स्वगूढं यथाविधि अभिपिक्तवता, विषयव्यावृत्तात्मना शान्तिमार्गोत्सुकानाम्,

स गत्या सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकाराधितयां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ -रघु० १५-१५

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत् सम्मर्दस्तत्र मञ्जताम् ।

अतस्तदारुयया तीर्थं पावनं मुनि षड्रये ॥ -रघु० १५-१०१

राज्याभिषेकः^{१५}

अनुभूय वसिष्ठसम्भृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।

विशदोच्छ्रुत्सितेन मेदिनी कषयामास कृतार्थतामिव ॥ -रघु० ८-१

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।

निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥

-रघु० १४-७

सरिसमुद्रान् सरसांश्च गावा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।

तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिष्णोः विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥

-रघु० १४-८

स मौलिस्कोशरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपीरर्षाः ।

विवेश सौधोद्गतलाजवर्षाम् उत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥

-रघु० १४-१०

तर्पयन्ते आश्रमे तनुत्यजा, तत्र तत्र च स्वदेहत्यागेन तीर्थक्षेत्रं प्रवृत्तमता नैवेद्या
नृपाणा सम्पत् आश्रमधर्मा सदप्रयिता ।

१५. 'राज्याभिषेकः' -हृत्पस्मिन् उपप्रवरणे उच्छ्रुतेभ्य वचनेभ्य अभिषेकस्य
पठति, अभिषेकजलानां वर्णनम्, छत्रचामरयो उपचार, सुवर्णसिंहासनम्, नीरा-
जनार्दिविषय च प्राधान्येन ज्ञातुं शक्यन्ते । अत्र प्रवरणे रामस्य राज्याभिषेकं यति-
षेस्य राज्याभिषेकं विस्तरेण उपबोधितं उपलभ्यते । रघुवंशे शत्रुदंशे तर्पणं अमात्य-
वृद्धाः तीर्थाहृतं सुवर्णकुम्भतोयैः अभिषेकं निर्वर्तयामासु इति उपवर्ण्यं तच्च जलं
प्रमुखाभ्य सरिसूत्रैश्च समुद्रेभ्यः सरोभ्यश्च समानीतम् आसीत् इति (रघु १४-८)
अत्र उपबोधितम् । सामन्तादिभिः सुदृष्टिः यन्त्रिभिरपि सह वसुधैव कुटुम्बकम् इति राजधानी

सौमित्रिणा सायरजेन मन्दम् आधूतबालव्यजनो रयस्यः ।

धृतातपत्रो भरतेन साक्षाद् उपायसङ्घात इव प्रवृत्तः ॥ -रघु० १४-११

ते तस्य कल्पयामासुरभिपेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ -रघु० १७-९

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ -रघु० १७-१०

दूर्वायनाङ्कुरप्लक्ष्मणभिन्नपुटोत्तराम् ।

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान् स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ -रघु० १७-१२

पुरोहितपुरोगास्त जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रभिरै पूर्वमभिपेक्तुं द्विजातयः ॥ -रघु० १७-१३

स तावदभिपेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतैषां समाप्येन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ -रघु० १७-१७

स्वर्गामिनस्तस्य तमैरुपव्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेनम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवन्नकार ॥

-रघु० १८-३६

यदा राम विवेश तदा रयस्ये तस्मिन् लक्ष्मणेन बालव्यजनम् आधूतम्, भरतेन च आतपत्र धृतम् इति सम्यक् वर्णितम् (रघु. १४.१०-११) । अतिथिविषयेऽपि तस्य पितु काकुरत्स्य अन्तिमाम् आज्ञाम् आसुत्य गन्निवृद्धा चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठिते नवे मण्डपे सम्यक् स्थापिते भद्रपीठार्ये सिंहासने उपवेशितम् अतिथिम् अभिपिपिचु । तत्र तस्य अनिधे पौरै ज्ञातिवृद्धैः च नैके नीराजनादिविषय सम्यक् सम्पादिता । प्रधाना पुरोहिताः च अथर्ववेदोद्भूतं मन्त्रं सस्कार सम्पादयामासु रघु १७, ९-१३ । अभिपेकसमये च ' सर्वेषा बन्धनात् मोक्ष ' इति परिपाटी आसीत् इत्यपि ज्ञायते । प्रकृतीनाम् अनाथदीनत्व राज्याभिषेकस्य प्रधान कारणम् आसीत् इति सुदर्शनस्य राज्याभिषेकवर्णनात् ज्ञातुं शक्यते । स्वमुत् राज्ये अभिपिच्य एव सर्वेषा राज्ञा निवृत्ति-विषयिणी प्रवृत्ति आसीत् इत्यपि तत्र तत्र समागनेन वर्णनेन अतीव मुस्पष्ट वर्तते रघु. ३-७० इ इ । वस्याश्चन राज्ञपुत्र्याः अथवा राज्ञ्या राज्याभिषेक इति कुत्रापि

मदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां मर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ -रघु० १७-८

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं वभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ -रघु० ४-१

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिजनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये

गलितयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ -रघु० ३-३०

सतः प्रजानां चिरमात्मना घृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता घुरम् ।

निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥

-रघु० ३-३५

पन्धच्छेदं स वद्धानां वधार्हाणामवश्यताम् ।

घुर्याणां च घुरो मोक्षमदोहं चादिशन् गवाम् ॥ -रघु० १७-१९

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहेराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपवत नराधिपश्रियम् ॥ -रघु० १९-५५

तं माधार्थं प्रसन्नसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्

अन्तर्गूढं क्षितिरीधं नमोवीजमुष्टिं दधाना ।

मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदाशिपद् मर्तुरव्याहताज्ञा ॥ -रघु० १९-५७

न वर्णितम्, तथापि अग्निवर्णं मृते तस्य पत्न्यै मन्त्रिभिः प्रकृतिमुख्यानाम् अनुमत्या नराधिपश्री प्रदत्ता इति स्पष्टम् उपवर्णितम् (रघु १९-५५) । ततश्च गर्भवती सा राज्ञी मन्त्रिभिः आप्तं च हेमसिंहासने स्थापिता, सा च मर्तुं राज्यं यथाविधि अशात् इति (रघु १९-५७) कालिदासेन वर्णितम् । अत्रः अयम् अपि महत्त्वपूर्णं भागः यत् अग्निवर्णस्य पत्नी तदा राज्यम् अवरौ इति ।

सिंहासनाधिकारः^{१६}

चित्रकूटवनस्यं च कथितस्वर्गातिर्गुरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चके तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥ -रघु० १२-१५

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः । -रघु १२-१६

तमशक्यमपाकृष्टं निदेशास्वर्गिणः पितुः ।

पयाचे पादुके पाश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ -रघु० १२-१७

स विसृष्टस्तपेत्युक्त्वा वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।

नन्दिप्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु -रघु० १२-१८

अपेतरे सप्तर्षुमधीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेपां हि कुलानुसारि ॥ -रघु० १६-१

नरेन्द्रमूलायतनादन्तरं तदारपदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणो नवावतारं कमलादिबोत्पलम् -रघु० १-६

दुरितैरपि कर्तुं मात्मसात्प्रयत्नते नृपमूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमप्रज्ञादजः पितुराक्षेति न भोगेनृष्णया । -रघु० ८-२

१६. 'सिंहासनाधिकारः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे ज्येष्ठभ्रातुः एव सिंहासने अधिकारः, केनापि कारणेन न निष्कृत्य मध्यमस्य वा तत् सिंहासनं प्राप्त चेत् तद्वि न केवलं मर्षासिद्धिम्, किन्तु तत्र पावित्र्यमद्वयं अपि भवति इति कल्पनायाः विलासः अत्र प्रवरणे सन्नलितेभ्यः वचनेभ्यः, सम्यक् ज्ञातुं शक्यते । राज्ञः ददारयान् धरद्वय-रूपेण कर्त्तव्या रामस्य द्वादशवयस्यपर्यन्तं अनगमनं भरतस्य च राज्याभिषेकः सम्पादितः आसीत् । तद्वद्वयानुसारं द्वादशवयस्ये रामे वनं गते मातुलगृहात् सम्प्राप्येन भरतेन यत् सर्वत्रोत्तमप्रसिद्धं वृत्तम् आचरितं तेन सिंहासनेन वेचलम् अधिरारण्यत्पना एव, किन्तु पावित्र्यारण्यत्पना अपि स्पष्टं भवति । 'भरतः अनुच्छिष्टसम्पदा लक्ष्म्या रामं निमन्त्रयाञ्चके', 'रामे अरुत्तश्रीपरिग्रहे भरतः आत्मानं परिवेत्तारं मेने', 'रामं प्रःयानेनृषुम् अद्यमर्मः तस्य पादुके राज्याधिपतारे कर्तुं ययाचे' 'तस्य राज्यं न्यामन्

अद्वा श्रियं पालिनसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥

-रघु० १३-६५

पित्रा विसृष्टा मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगताममोक्ता
इयन्ति वर्षाणि तथा सहोपमम्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ -रघु० १३-६७

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयत्नः प्रणम्य सभ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुत्स्वजत मूर्धनि चोपजघ्नौ तद्भ्रुवस्त्यपोढपितुराज्यमहाभिषेके ॥

-रघु० १३-७०

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ -रघु० १२-१९

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमप्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ -रघु० ८-२

राज्यप्रदेशस्य विभजनम्^{१७}

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

अभिषिष्याभिषेकार्हा रामान्तिकमगात्पुनः ॥ -रघु० १६-८९

इव अमुनक्' इत्यादिभिः वर्णने ज्येष्ठभ्रातु विषये यथा दृढभक्तिस्व तथैव सिंहासनविषये अपि पावित्र्यकल्पना स्पष्ट प्रतीता भवति । 'इक्ष्वाकुवंशगुरवे' इत्यस्मिन् दलोके रामोऽपि 'रामविषयकभक्त्यैव येन पितुराज्यमहाभिषेक परिहृतः तस्य भरतस्य मूर्धनि उपजघ्नौ (आशिषा समुद्योज) इति वर्णितम् । 'राजपुत्रा मशोद्भूता गजा इव निरद्वन्द्वशाः । भ्रातर पितर वापि विघ्नन्त्येवामिमातिनः ॥' इति वर्णनम् अनुसृत्य केवल भोगतृष्णया सिंहासनाधिकार न वाञ्छन्ति स्म इति 'दुरितैरपि' (रघु० ८-२) इत्यनेन स्पष्टीकृतम् ।

१७ 'राज्यप्रदेशस्य विभजनम्' इत्यस्मिन् प्रकरणे ज्येष्ठापत्यस्य एव परम्परया सर्वे राज्य दातव्यम् इति सर्वविश्रुता, विशेषतः रुद्रा च कल्पना परित्यज्य सर्वेभ्यः अपि पुत्रेभ्यः 'राज्यप्रदेशस्य विभजनं कृत्वा कोऽपि भागः दातव्य' इत्याशयः-

स निवेश्य कुशावत्यां पिपुनागाङ्कुरां कुशम् ।

शरावत्या सतां सूक्तैर्जनिताश्रुत्वं लवम् ॥

(-उदक् प्रतस्थे) -रघु० १५-९७

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवी ॥

शासनाद् रघुनापस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ -रघु० १५-९०

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुवाहौ च बहुश्रुते ।

मधुराविदिशे सूनवोर्निदधे पूर्वजोऽसुकः ॥ -रघु० १५-३६

युधाजितश्च संदेशात् स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय मृतप्रजः ॥ -रघु० १५-८७

राजचिह्नानि^{१८}

अथ स विषयव्याघृतात्मा यथाविधिसूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् । -रघु० ३-७०

प्रदत्तकानि वचनानि अत्र सद्गृह्यन्ते । 'रघुवंशे' पञ्चदशे सर्गे अयं विचारः विस्तरेण वर्णितः । 'शत्रुघातिनि सुवाहौ च मधुराविदिशे इत्यारभ्ये नगर्षी शत्रुघ्नः निदधे' (रघु १५-३६) । 'लक्ष्मणः अङ्गद चन्द्रकेतुं च कारापथदेशस्य ईश्वरौ नाम समानाधिकारी अधिपती चकार (रघु. १५-९०) । ' रामः कुशावत्या कुशं स्थापयित्वा शरावत्या लव रथापयामास ' । ' भरतः तु अभिवेकाहो तदापुष्कली तदारभ्ययोः राजपान्यो. अभिविक्तवान् ' इत्यादिभिः उपक्रान्तेः वर्णने एतत् स्पष्टं भवति यत्, केवलं ज्येष्ठ्यातु एव मुराजपदम् अथवा राज्याभिषेकः अथवा राज्याधिकारः न, किन्तु सर्वेषाम् अपि राजाप्तवाना समान. एव राज्याधिकारः, समानमेव राजपदम् इत्यापि कल्पना प्राक् कदापि विकसिता आसत् ।

१८. राजचिह्नानि- इत्यस्मिन् प्रवरणे प्रसिद्धानि छत्रचामरादीनि चक्रवर्तिलक्षणदीनि च विशिष्टानि सद्गृहीतानि । सितच्छत्र, चामरे, सिंहासनम् इति सामान्यानि सर्वेषां राज्ञां चिह्नानि । एषां लक्षणानां व्यवहारः शीलक्षणम् ' (कुमार ७-४५) इति शब्देनापि कृत. । चक्रवर्त्यादिविशिष्टानि लक्षणानि यद्गु

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।

अदेयमासीत्त्रयमेव मूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ -रघु० ३-१६

तस्यैकरयोच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विया ।

पूर्वराजवियोगोभयं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ -रघु० १७-३३

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः श्रीलक्ष्मणोऽसर्गविनीतवेपाः

दृष्टिप्रदाने कृतनग्दिसंज्ञास्तदृशिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ -कु० ७-४५

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ।

छायामण्डललक्षणेण तमद्भया किल स्वयम् ॥ -रघु० ४-५

प्रलौभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विमाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नद्योपसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ -शा० ७-१६

यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राव्येन समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपत्रं सलिले ममज्ज ॥ -रघु० १६-७२

सममेव समाक्रान्तं द्वयं विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं विश्वमखिलं चारिमण्डलम् ॥ -रघु० ४-४

सौमित्रिणा सावरेजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रयस्यः ।

धृतातपश्री भरतेन साक्षात् उपायसंघात इव प्रनृद्धः ॥ -रघु० १४-११

तयामाश्रिनमेनं चक्रवर्तिनमकण्ठनु भवान् । पश्य ।

रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

स्थलेषु उपयुज्यन्ते । केवाञ्चन च अत्र सहग्रहः । प्रायः राता राग्याभिपेक्षमये स्वसूनवे इमानि राजचिह्नानि परम्परया दातव्यानि इति परिपाटी । अन्यस्मै कस्मै

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात्सर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ -शा० ७-३३

राजां विशिष्टविवाहाः^{१९}

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ -शाकुं० ३-२०

यन्मियःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त

तन्मया प्रीतिमता युंवयोरनुज्ञातम् । -शाकुं० अं. ५, पृ. १६५

तापसी— कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम सङ्कीर्तयितुं

चिन्तयिष्यति । -शाकुं० अं. ७, पृ. २४७

अप्येक्षरेण ऋषकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥

तं श्लाघ्यसम्बन्धमसी विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ॥

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धो विदर्भाधिपराजघानीम् ॥ -रघु० ४. ३९, ४०.

मनुष्यबाह्यं चतुरस्रयानमप्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिं वरा कल्पन्तविवाहवेया ॥ -रघु० ६-१०

संनिध्ययोगात्किञ्च तत्र शश्याः स्वयंवरसोमकृतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समसरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ -रघु० ७-३

अपि केनापि कारणेन एतानि न दातव्यानि । तदाह 'अदेयम् आसीत् त्रयमेव भूपतेः' (रघु. ३-१६) ।

१९. 'राजां विवाहविधयः तत्र महिषीस्थानं च' अस्मिन् प्रकरणे नृपान् उद्दिश्य विहितानां विवाहविधीनां सन्दर्भपराणि वचनानि सद्गृह्यन्ते । स्मृत्युक्तेषु अष्टमु विवाहविधिषु गान्धर्वविवाह नृपाणां विहितः इति 'अभिज्ञानशाकुन्तले' 'गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः परिणीताः श्रूयन्ते' इति दुष्यन्तस्य

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च घनदुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥

-रघु० ११-३८

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजा रूपिणीं श्रियमित्र न्यवेदयत् ॥ -रघु० ११-४७

अनसूया-- वयस्य, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । -शाकु ३, पृ. १०५

राजा-- परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्रघसना चोर्षां सखीं च युवयोरियम् ॥ -शाकु ३-१७

काश्यपः— [अस्मान्साद्यु विचिन्त्य संयमयनानुचैः कुलं चात्मनः ।

त्वय्यस्याः कथमप्यन्नान्घषकृता स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।]

सामान्यप्रतिपात्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

[भाग्यायत्तमनःपरं न छन्दु तद्वाच्यं बबूधन्वुभिः ॥]

-शाकु० ४-१६, पृ. १४२

वचनम् " यन्मिथ समयात् इमा मदीया दुहिनर भवान् उपावस्त तत् मया प्रीति-
मता अनुज्ञातम् ' इति द्याद्वर्गवद्वारा वषट्कारे निबदनं च स्पष्टं प्रतिपादयति ।
किञ्च ' शाकुन्तले ' सप्तमेऽदके ' क तस्य धर्मदारपरिस्थायिन (दुष्यन्तस्य) नाम
गृहणीयात् ' इति तापसीवचनेन राजर्षीणां विषये गान्धर्वविवाहस्य परमधार्मिकत्व
स्पष्टं प्रतिपादितं भवति । गान्धर्वविवाहवन् विवाहस्य स्वयवरपद्धतिं अपि क्षत्रि-
याणां कृते विशिष्य च नृपाणां कृते निरुद्धा आसीत् इति इन्दुमतीस्वयवरवर्णनेन
सीतास्वयवरवर्णनेन च व्यवनं भवति । स्वयवरविषये गान्धर्वविवाहविषये च अयं
भेद स्पष्टं कालिदासीयवाङ्मयान् इव भवति यत्, वधूवरयो मियःसमयात्
गान्धर्वविवाहः, यथा शकुन्तलादुष्यन्तयोः, स्वयवरे च समुपस्थिताया सर्वेषां वरेण्यानां
नृपाणाम् अन्येषां च समस्त पित्राद्यनुभृत्या अभिमतवरस्य स्ववरणम् इति पद्धतिः
आसीत् । स्वयवरेऽपि अन्या वीर्यशुल्कपद्धतिं प्ररुद्धा आसीत् मया सीतायाः स्वयवरे
अन्यत्र च द्रौपदीयन्मरादिषु । तथा च कालिदासः सीतास्वयवरप्रसङ्गे समुदाहरति
' दुहितृशुल्कसंस्थया ' ' वीर्यशुल्कम् ' इत्यादि ।

अथाद्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ -रघु० १०-६६

गृहिणी साचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ -रघु० ८-६७

तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।

दौराभ्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः अद्बुः प्रजाः ॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रवतीमेता प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमात्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥

अन्येषुरथ काकुत्स्थ. संनिपात्य पुरोकसः ।

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ -रघु० १५-७२...७५

ता दृष्टिधिपये मर्तुर्मुनिरास्थिताविष्टरः ।

कुरु निःसशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ -रघु० १५-७९

नृपाणा बहुभार्यात्व च सर्वथा प्रचलितम् आसीत् इत्यादि 'बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते' (शाकु ३, पृ १०५) 'परिमहबहुत्वेऽपि' (शा. ३, श्लोक १७) 'दारुषु सामान्यप्रतिपूर्वकमिय दृश्या' (शाकु ४, श्लो १६) इत्यादिभि वचनै सम्पद् शतु शक्यते । यद्यपि सर्वेषाम् एव बहुभार्यात्व न निषिद्धम् आसीत् तथापि नृपाणा विषये एव तत् प्राय विज्ञेयत इदम् आसीत् इत्येतत् 'बहुवल्लभा राजान श्रूयन्ते' इतिवचनेन अभिव्यज्यते ।

'महिषीत्वम् अपि कस्य दातव्यम् तस्या आचरणं कथम्, तस्या स्वीकारे परित्यागे च राजा एव केवल प्रभविष्णु, उत अत्रापि प्रकरणे लोकेच्छाया एव बलीयस्त्वम् आसीत्, इति 'रघुवत्से' पञ्चदशे सर्गे वाल्मीकिरामचन्द्रयो सीता-विषयकेण सवादेन मुस्पष्ट भवति । वाल्मीकि रामचन्द्राय यदा सपुत्राया सीताया परिपहायं न्यवेदयन् तदा रामः प्रयुत्तरयति 'हे तात, ते स्नुषा न ममशं अन्तौ

विश्वजिदश्वमेधयज्ञवर्णनम्^{२०}

स विश्वजितमाजहे यज्ञ सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदान हि विसर्गाय सता वारिमुचामि ॥ -रघु० ४-८६

तमधरे विश्वजिति क्षितीश निःशेषविश्राणितकोशजातम्

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरत-तुशिष्य ॥ रघु० ५-१

स्थाने मत्रानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनः न मखज व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमाशोः कलाक्षयः स्त्राभ्यतरो हि वृद्धेः ॥ -रघु० ५-१६

पुत्रो रघुस्तस्य पद प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।

चतुर्दिगावर्जितसम्भृता यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ -रघु० ६-८६

जात कुले तस्य किलोरुकीर्ति कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीप ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ -रघु० ६-७४

नियुज्य त होमतुरङ्गरक्षणे घनुर्धर राजसुतैस्तुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शत क्रतूनामपविन्नमाप स ॥ -रघु० ३-३८

तत पर तेन मलाय यञ्जना तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गल पुनः ।

घनुर्भूतामप्रत एव रक्षिणा जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ -रघु० ३-३९

मलाशभाजा प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगणसे ।

अजस्रदीक्षाप्रपतस्य मद्गुरो क्रियाविघाताय कय प्रवर्तसे ॥ -रघु० ३-४४

२० ' विश्वजिदश्वमेधयज्ञवर्णनम् ' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजभिः कृता-
नाम् एतद्विषयानि यजनानि सद्यगृहीतानि । दिग्गजयान-नर तत्र प्राप्तं सर्वं द्रव्यं
विश्वजित्यज्ञद्वारा सर्वेभ्य दातव्य स्वयम् पुनरपि त्विनेन भाव्यम् इत्येतत् ' सर्वस्व-
दक्षिण यज्ञम् ' ' विश्वजिति निःशेषविश्राणितकोशजातम् ' ' मत्तजम् अविञ्चनत्वम् '
' विभूति मृत्पात्रशेषाम् इत्यादिभिः वर्णनं सर्वस्वदक्षिणस्वरूपम् अस्य यज्ञस्य
सम्यक् ज्ञातुं उपपद्यते । रथा विश्वजित्यज्ञवर्णनायसरे च अयम् आशयः सम्यक्
विशेषितः । अश्वमेधयज्ञस्य त्रियमात्रेषु पात्राभ्यसूयाविनिवृत्तये दिलीपः नयनवति

यदाद्य राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोवनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥

-रघु० ३-४८

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बर एव नापरः ।

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामीं न हि शब्द एष नः ॥

-रघु० ३-४९

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तत्रात्र मा निघाः पदं पदभ्यां सगरस्य सन्ततेः ॥

-रघु० ३-५०

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरम् पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शक्यं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥

-रघु० ३-५१

असङ्गमद्रिष्वपि सारयत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात् किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥

-रघु० ३-६३

इति क्षितीशो नवार्तिं नवाधिकाम् महाक्रतूनां महनोपशासनः ।

समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥ -रघु० ३-६९

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेभराः ।

मेघाः सस्यमित्राभ्योमिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ -रघु० १५-५८

विधेरधिकसंमारस्ततः प्रवृत्ते मखः ।

आसन् यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ -रघु० १५-६२

यज्ञान् प्रकल्प्य स्वस्यः अमृतं ' इति वर्णनात् ' गूढविग्रहं शत्रुं तुरङ्गं जहारः ।
इत्यादिवर्णनेन इन्द्रस्य अस्वमेधानां एतत्तद्व्याप्या परिपूर्णायां स्वमेधानात् प्लुतेः
रिपती भूतिः आसीन् इत्येतत् ज्ञान् वाचयेत् । तदर्थम् एव च समर्थं दिवीपत्य
अस्वमेधवर्णनम् अत्र सद्यःहीतम् । ' सामन्तं अध्वराय भूते अस्वे उपायनैः

योऽसौ राजसूययज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं गोप्तारं
 वसुमित्रमादिश्य सप्तसरोपावर्तनीयः निर्गलः तुरगो विसृष्टः । स सिन्धोर्दाक्षिणे
 रोधसि चरन्नश्चानीकेन यत्रनाना प्रार्थितः । तत उभयो सेनयोर्महानासीत्
 संमर्दः ।

-मालविका० ५, पृ १४८

तत परान् पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।

प्रसह्य द्वियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः ॥ -मालविका० ५-१५

राजकृत-विद्वत्सभाजनम्^{२१}

तं भूपतिर्मासुरहेमराशिम् लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ -रघु० ५-३०

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवलम् गुणयत्ताऽपि परप्रयोजना ॥ -रघु० ८-३१

कृष्णलब्धमपि लब्धवर्णभाक् त दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।

अप्यसुप्रणयिना रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदार्थिता ॥ -रघु० ११-२

ता स्त्रचारिभ्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मेघिली ।

तत पुत्रवतीमेना प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥

बलद्वारणम् ; ' विरोधकैश्च यज्ञीयाश्वस्य निराध ' ; ' ततश्च परान् पराजित्य,
 यज्ञीयाश्वस्य पुन अनिरुद्धगत्या सञ्चरणम् ' इत्यादि अत्र प्रकरणे समुद्धृतः वचनं
 विस्तरेण ज्ञातुं शक्यते ।

२१ 'राजकृतविद्वत्सभाजनम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजभिः विदुषा
 सभाजनं कथं कृतम् इत्येतत्प्रदर्शकानि वचनानि सद्गृह्यन्ते । 'कौत्साय समस्तम्
 एव भासुरहेमराशिं रघु दिदेश' 'विश्वामित्राय सलक्ष्मणं राम दशरथ दिदेश'
 इति सर्वसम्पत्त्यागं व्यथयमानेन च राजभिः कृतं विद्वत्सभाजनम्, 'निदेशत्रियया
 उत्सुक् मे मन अहंत तव वेवलेन आगमनेन न तृप्तम्,' 'विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
 शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैस्त्रि ॥
 अन्येधुरय काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरीकसः ।
 कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥
 तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।
 फुरु निःसंशयं वरसे स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥

-रघु० १५-३३, ७४, ७५, ७९

तवार्हतो नाभिगमेन तूतम् मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
 अप्याज्ञया शास्तिनुरात्मना या प्राप्तोसि संभावयितुं वनान्माम् ॥

-रघु० ५-११

नयविद्धिर्नवे राशि सदसत्त्वोपदर्शितम् ।
 पूर्वं एवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ -रघु० ४-१०

वैखानस— तत्साधुकृतसन्धानं प्रतिसेहर सायकम् ।
 आर्तत्राणाय वः शक्यं न प्रहर्तुमनागसि ॥

राजा— एष प्रतिसंहतः । -शाकु० १-१०

सूत— आपुष्पन्, अक्षय खडु ते बाणपातवर्तिनः कृष्णसारस्थान्तरे
 तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा— तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः । -शाकु० १, पृ. २०

तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत् । एताव-येव रथं स्थापय ।
 मायदवतरामि । -शाकु १, पृ. २४

तपोवनानि नाम, 'पुष्पायमदर्शनेन आश्रान पुनीपद्दे' इत्यादिवचने विद्वद्विषयकः
 महान् आदरः अभिष्यङ्गो भवति । 'शत्रुन्ना विजितमस्मि मा महर्षे कृष्णाय
 निवेदयिष्यति' इति वचनेन तथा च 'अन्वद्भागयेयम् एतेषां तपस्विना रसागे भवति
 यदस्नरातीन् अथ विहाय अभिनन्दम् हिमाञ्जलयनि (भवन्त तपस्विन)' इत्यादिभिः
 दुष्पन्तस्य विनिष्टैः वचनैः तपस्विविषयको भक्तिभावो व्यङ्ग्यो भवति । 'अर्थवान्

- राजा—सूत, विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम ।
इदं तावद् गृह्यताम् ।
(इति सूतस्वामरणानि धनुश्चोपनीयार्पयति ।) -शाकु० १, पृ. २४
- राजा—पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे । -शाकु० १, पृ. २३
- राजा—सा खडु विदितभक्तिं मां महर्षेः कथयिष्यति -शाकु. १, पृ. ५३
- राजा—अहो धिक् । पीरा अरुमदन्वेपिणस्तपोवनमुपरुन्धन्ति ।
मयतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् । -शाकु० १, पृ. ५२
- राजा—वपमप्याश्रमपीडा यथा न भवति तथा प्रयतिष्यामहे ।
-शाकु. १, पृ. ५३
- राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसन्निकृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो
नाभिनन्दामि । -शाकु० २, पृ. ६५
- राजा—मूर्ख, अन्यद्भागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति, यद्दःनराशी-
नपि विहायाभिनन्दाम् । -शाकु० २, पृ. ७६
- उभौ — धिदितो भवनाश्रमसदःमिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।
- राजा—किमाज्ञापयन्ति । -शाकु० २, पृ. ७९
- राजा—इतस्तपस्विकार्यम् । इतो गुरुजनाज्ञा ।
द्वयमप्यनतिक्रमणीयम् । -शाकु० २, पृ. ८१
- यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यः नृपाणा क्षयि तत्फलम् ।
तपःपद्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ -शाकु० २-१३

खलु मे राजशब्द ' उमाभ्याम् अत्रि (अदितिपारीचाम्याम्) दुष्यन्त प्रणमति ' इत्यादिवचनं तपस्विविपयिणी कृतज्ञता विष्कृता भवति । 'बाह्वतः शमप्रधानेषु अन्त गूढ दाहात्मक तेज अस्ति' 'जाने तपसो वोर्यम्' इत्यादिवचनं क्रियमाणे तपोधनानाम् अभिभवे राज्ञा हृदि निहिता भीतिम् अत्रि कालिदास सम्यक् आवि-

राजा— (सादरम्) किं काश्यपसन्देशहारिणः ।

कञ्चुकी— अथ किम् ।

राजा— तेन हि महचनादिज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः । अमूनाश्रम-
वासिनः श्रौतेन विधिना सकृद्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हतीति ।
अहमयत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

—शाकु० ५, पृ. १५६

पुरोहित— (राजानं निर्दिश्य) भो मोस्तपस्विनः असाध्वमयान्
वर्णाश्रमानां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनः वः प्रतिपालयति ।

—शाकु० ५, पृ. १५२

उभौ— कुतो धर्मक्रियाविभनः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्मविष्यति ॥

राजा— अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । —शाकु० ५-१४

ऋषयः— स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा— किमाज्ञापयति मगधान् । —शाकु० ५, पृ. १६५

राजा — (उपगम्य) उमाभ्यामपि नासवानुज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारीचः— धत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

अदिति— धत्स अप्रतिरथो मध । —शाकु० ७, पृ. २५८

राजा - यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः ।
पश्य ।

प्लरतीति । ' राजप्रासादे अपि अहम् (दुष्यन्त) अपि अत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे
स्थितः प्रतिपालयामि ' अथ दुष्यन्त प्रागेव मुक्तासन व प्रतिपालयति' इत्यादि-
वचनं विद्वद्भि सह क्रियमाण विनिष्ट व्यवहारः मय्यर्क प्रदर्शित भवति ।
नयविद्भि विद्वद्भि. राजे उपदर्शित म् एव उत्तरराश्वेन प्राचरणीयं भवति इत्ये-
तत् ' नयविद्भिः नवे राजि ' (रघु ४-१०) ' तत्प्राचरणीयान् मायक प्रतिपहृ

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमास्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ताः तदन्यतेजोभिभवाद्गमन्ति ॥ -शाकु० २-७

राजा— (निःश्वस्य)—

जाने तपसो वीर्यम् सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयम् तथापि नेदं निवर्तयितुम् ॥ -शाकु० ३-२

मा भूदाश्रमरीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ -रघु० १-३७

विद्वत्कृत-राजसंमाननम्^{२२}

तमृषिः पूजयामास सऋमारं क्लान्तवाहनम् ।

तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ -रघु० १५-१२

समाजनायोपगतान् स दिव्यान्मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।

शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिवृत्तं स्वविरुधे गौरवमादधानम् ॥ -रघु० १४-१८

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।

न भौमान्येव विष्ण्वानि हित्वा व्योतिर्मयान्यपि ॥ -रघु० १५-५९

(शाकु १-१०) इत्यादिभिः वर्णनैः तपस्विना विदुषा च इच्छाम् आज्ञारूपेण राजानं समानयन्ति इति ज्ञातुं शक्यते ।

२२ 'विद्वत्कृतराजसंमाननम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राज्ञीं समाननविषय-
काणि वचनानि सङ्गृह्यते । यथा राज्ञाभिः विदुषा समाजने कृते राज्ञा मनसि दिव्य-
मानं विद्वद्विषयकं आदरं अभिव्यक्तं भवति, तथैव विद्वद्भिः राज्ञीं समाजने
त्रियमाणे विदुषां मनसि अपि न्याय्यमार्गानुसारं प्रजायां परिपालनेन सञ्जात
आदरविशेषं व्यन्यते । प्राकृताः जनाः चञ्छन्नभागस्य वररूपेण दानेन स्वकीय
राष्ट्रविषयकं वर्तम्यजानं निर्वर्तयन्ति, तास्मिन्नेव अद्यप्येव तपःपट्टभागं ददन्ते इति
तु पूर्वस्मिन् एव प्रकरणे सम्पदं वणितम् । अत्र तत्तत्प्रसङ्गानुसारं तपस्विनः विद्वानः

उभयमेव वदन्ति मर्नापिणः सम्यक्परितया कृतकर्मणाम् ।

बलनिपूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ -रघु० ९-३

तमप्यरे विश्वजिति क्षितिशं निःशेषविश्राणितकोपजातम् ।

उपात्तयिषो गुरुदक्षिणार्थी कौसः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ -रघु० ५-१

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपसां वरः ।

विरराज रपप्रभैर्वाञ्छखिलैरिवांशुमान् -रघु० १५-१०

तस्य संसूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्त्रिभिः ।

शुशुभे विक्रमोदमं श्रीडयाऽयनतं शिरः -रघु० १५-२०

उपायनानि^{२३}

तस्योपकार्यरचितोपचारा वन्द्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसुनोर्किभूवुरुषानविहारकरूपाः ॥ -रघु० ५-४१

तेन मर्त्रो शिल्पाधिकारे इयं योग्या दारिकोति भविष्ये उपायनं
प्रेषिता । -मालविना म १, पृ. २२

तेन महासाराणि रत्नवाहनानि शिल्पकारिकाभूषिष्ठं परिजनं चोपायनी-
कृत्य भर्तुः सकाशं प्रेषितो दूतः श्वः किल मर्त्रारं द्रक्ष्यति ।
-मालविरा म ५; पृ. ८९

ए राजान सत्त्वात् समुज्जयन्ति समानयन्ति च । समाजनसामानतद्विपयराशिं वच-
नानि अत्र सदगृहीतानि । एभिः वचने तत्तेषां राज्ञा प्रवृत्तारिणालन स्वरोपम्
आचरणं च प्रथमं अन्वयेन ग्याम्य च आनीत् इति अनुमानं गच्छन् ।

२३. 'उपायनानि' दम्परिन्दु उपग्रहणे विहितेभ्य कृतेभ्य सामनेभ्यः
प्रद्विभ्य च सम्प्रदायात् विहितानाम् उपायनानां वानवराणि वपनानि अत्र
सदरिणानि । सदातितेषु अत्र उपायनेषु वग्परिषु राज्ञः सारिण्य इति उपायन-

कञ्चुकी— जयन्तु देवः— अमात्यो विज्ञापयति, तस्मिन् विदर्भराजोपायने
 द्वे शिल्पदारिके मार्गपरिश्रमाद् अलससरारे इति कृत्वा न
 प्रवेशिते । सम्प्रति देवोपस्थानयोग्ये । तत्राज्ञां देवो दातुमर्हति ।

—मालविका अ. ५, पृ. १३९

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिः गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
 काकुत्स्थश्चिरभिरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥

—रघु० ४-८७

स धातुमेदारुणयाननेमि प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।
 व्यलङ्घयत् विन्ध्यमुपायनानि पश्यन् पुलिन्दैरुपपादितानि ॥

—रघु० १६-१२

तमध्वराय मुक्ताखं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेषाः सस्यमिवाग्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ —रघु० १५-५८

तेषां सदश्वभूमिष्ठाः तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वन्तोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ —रघु० ४-७०

कामरूपेश्वरः तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ —रघु० ४-८४

एवेन सध्याप्ता इति वर्णनम् उपलभ्यते । 'मालविकाग्निमित्रे' पञ्चमेऽङ्के स्पष्टम्
 एव उक्तम् 'तस्मिन् विदर्भराजोपायने द्वे शिल्पदारिके...' । 'तेन भर्त्रा शिल्पाधि-
 कारे इय दारिका योग्या इति भगिन्य उपायन प्रेषिता', 'तेन महासाराणि रत्न-
 बाहूनानि शिल्पाधिकारभूमिष्ठ परिजन च उपायनीकृत्य...', इत्यादिभिः वचनै
 भर्तृदारिकानाम् द्वारपरिजानां च उपायनरत्नना सहैतु वर्णयते इति ज्ञानं भवति ।
 एतावत् मुद्रप्रसङ्गे पराजितं राजभि विजेत्रे दीयमानं वस्तुनात् यद्यपि उपायनपदेन
 कुपित्त्वं प्रगट्यते यन्नितम् उपलभ्यते तथापि तत् मद्भवेतितेन उपायनपदेन उक्तं न
 अत्र तेषां वचनानाम् (मुद्राङ्गी) एव समावेतः उचितः ।

व्यसनानि^{२४}

सोऽधिकारमधिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।
संनिवेद्य सचिवेध्वतः परं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ -रघु० १९-४

हृन्दिभार्यपरिदून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।
अन्तरेय विहरन् दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥
-रघु० १९-६

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च दक्षिप्रतिमाभरणं मधु
तमुदयाय तथा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ -रघु० ९-७

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेषया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ -रघु० ९-६९

परिचयं यल्लक्ष्यनिपातने भयरुपोद्य तदिकित्तभोचनम् ।
श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्यथी ॥
-रघु० ९-४९

सेनापति— दृष्टदोषाऽपि स्वामिनि मृगया केवलं गुण एव संवृत्ता ।
तथा हि देवः—

अनघतधनुर्ग्यास्काळनक्रूरपूर्वं
रभिकिरणसद्विष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम् ।

२४. 'व्यसनानि' दृश्यस्तिवत् उग्रप्रकरणे स्त्रीमद्यनुदयाद्यन्तरानि व्यसनानि रागा हातिवत्पि सद्रूपरूपे । कामिनीषु परम् आत्मनेन रागा स्वारीय वर्तुष्व निर्घण्टिषु सर्वथा अज्ञानम्, अत्र तदात्मनेन गावेषु एव राग्यभार, दृष्टिदोषानीयः भवति इति रागः बभिनवर्तुष्व वर्तनेन (रघु १९-४, ६) सम्भवं ज्ञानु पादने । कामिनीषु मृगयाया अति विदग्धान्तरणीयत्वात्सामर्थ्येन एतद्व्ययनात्मकं नृत्तं सचिवावलम्बितधुरः एव भवति इति 'रघुर्वर्ते' मन्त्रे सर्वे दृष्टरपाय वर्तनेन सम्यक् शरते (रघु ९-६९) यद्यपि मृगयाया वर्तन सर्वथा हातिवत् व्ययनम् इति ज्ञायते

अपाचितमपि गात्रं व्यायतत्त्वादलक्ष्यं

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विमर्ति ॥ -शाकु० २-४, पृ. ६३

मेदच्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च घन्विना यदिपव. सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीद्वाग्निदः कुतः ॥

-शाकु० २-५, पृ. ६४

अहीनगुर्नाम स गा समप्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ -रघु० १८-१४

भो भोस्तपास्विनः सभिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत । प्रत्यासन्नः किल

मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः -शाकु० १, पृ ५१

तुरगखुरहतस्तथा हि रेणुविटपविपक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाश शलभसमूह इवाऽऽश्रमद्रुमेषु ॥ -शाकु० १-२७

तथापि अस्या गुणा अपि कालिदासेन हेतुपुरस्सर वणिता इति 'दृष्टदोषाऽपि स्वामिनि मृगया केवलम् गुण एव सवृत्त' इति सेनापतिवचनेन (शाकु० २४), 'मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयाम् (शाकु २५) इति उत्सवतः दुष्यन्तस्य, 'चल-लक्ष्यनिपातने परिचयम्', 'मेदच्छेदकृशोदर वपु उत्थानयोग्य भवति', 'तनु श्रमजमात् प्रगुणा करोति (रघु. १४९) इत्यादिना दशरथस्य वर्णनेन च व्यसन-रूपिण्याः मृगयाया अपि गुणा उपवणिताः । कालिदासस्यापि एतेषा व्यसनविषये सादृश्यात् न आसीत् इति 'रघुवने' अष्टादशे सर्गे 'युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीन (रघु. १८.१४) इति वर्णनेन तथाच 'शाकुन्तले' प्रथमेऽङ्के 'तपोवनसत्त्वरक्षायै सन्निहिता भवत यत मृगयाविहारी दुष्यन्त प्रत्यासन्न' 'आश्रमद्रुमेषु शलभसमूह इव' इत्यादिवर्णनेन मृगयाविषयक अनादरातिशय व्यगम्यते । अत ईशद्गुणवती अपि मृगया यस्तुत राजा हानिकरा एव इति कालिदासस्य अभिमतम् इति ज्ञानं धारयते ।

धर्मासनम्^{२१} (अधिकारण-व्यवहारः)

मोः कामं धर्मकार्यम् अनतिपाल्यं देवस्य । तथापि इदानीम् एव धर्मा-
सनाद् उत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वाशिष्यागमनम् अस्मै नोत्सहे
निवेदितुम् । अथवा अथिग्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः । -शाकुं० ५ पृ. १५४

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्टः प्रश्नमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुयु विभवेयु ज्ञातयः सन्तु नाम त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥
-शाकुं० ५-८

पुरुषः— .... इदं रत्नभासुरम् अङ्गुलीयं दृष्ट्वा पश्चाद् अहं तस्य विक्रयाय
दर्शयन् गृहीतो भावमित्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा । ....

श्यालः— जानुक, अङ्गुलीयकदर्शनम् अस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुल-
मेव गच्छामः । ....

श्यालः— सूचक, इमं गोपुरद्वारे अप्रमत्तौ प्रतिपालयतम्, पानद् इदम्
अङ्गुलीयकं यथागमनं मर्तुः निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य
निष्क्रामामि । ....

प्रपनः— जानुक । प्रस्फुरतो मम हस्ती अस्य वधार्थं मुमनसः
पिनष्टुम् । ....

द्वितीयः— (विलोक्य) एव नो स्वामी पत्रहस्तः राजशासनं प्रतीक्ष्य
इतोमुखो दृश्यते । गृध्रवटिर्मभिष्यसि, शुनो मुखं वा द्रक्षसि ।

२५. ' धर्मासनम् ' इत्यस्मिन् उगप्रवरणे ' न्याय-दान 'विषयानि सर्वाणि
व्ययानि एतद्गृह्यन्ते । ' व्ययद्वारासनम् ' इति शब्देनापि एतद्विषयमेव कार्यं
बोध्यते (१ पृ० ८-१८) । ' समा ' शब्दश्च न्यायदानस्य स्थानं निर्दिशति (१ पृ०
१५-२९; १७-२३, ३९) ।

अपिशासकिसूत्रानां प्रतीतिनां कार्याणि अवेतिःानु नृत्तिं प्रतिदिनं नियतकाल
धर्मासनम् अधिरोहति, तस्य प्रपानम् आह्वित् कार्यं मुरो; इति शाकुन्ते
प्रमादनिर्नूनं मह रात्र दुःखमस्य व्यहारेण शब्दो- ' विग्रहोपात्र संभा-

श्यालः—सूचक ! मुग्धताम् एष जाणोपजीवी । उपपन्नः खलु
अह्मगुलीयस्य आगमः ।

द्वितीयः—एषः यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः । —शाकु० ६, पृ १८४-१८६

राजा—वेत्रवति, मदचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रह्मि । चिरप्रबोधान्न सम्भा-
वितम् अस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यः प्रत्यवेक्षितं पौर-
कार्यमार्येण तत्पत्रम् आरोप्य दीयतामिति । —शाकु० ६, पृ. १९८

राजा—(अनुवाच्य) कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्यवाहो घनमित्रो नाम
नौवपसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी किल
तस्यार्थसञ्चय इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं खल्व-
नपत्यता । बहुघनत्वात् बहुपत्नीकेन तत्रभवता भयितव्यम् । विचार-
यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् । —शाकु० ६, पृ. २१९

प्रतीहारी—देव, अमात्यो विज्ञापयति, अर्थजातस्य गणनाबहुलतयैकमेव
पौरकार्यमेवक्षितं, तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति ।
—शाकु० ६, पृ. २१९

परिव्राजिका—निर्णयाधिकारे ब्रवीमि । —मालविका० अ १, पृ. २२

वित्तमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् ' (शा० ६, पृ. १९८) इति । राजा स्वयमेव
न्यायदानस्य कार्यं यद्यपि करोति, तथापि अस्मिन् कर्मणि गीतिविद्भिः विपदिपद्भिः
सभासद्भिः सह तस्य विमर्शः अवश्यम् आसीत् इति 'समामध्ये सभासद्भिः सह
उपस्थितं रामम्' (२पु० १५-३९), ' धर्मस्था सत्त्वाय यस्य सं (धर्मस्यसत्त.)
सारभिः ' (२पु० १७-३९.) इत्यादिवचनं ज्ञायते । अमा यस्मिन्स्य विषये तु राजा
स्पष्टमेवाज्ञातम् ' यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यं आर्येण तत्पत्रम् आरोप्य दीयताम्
इति ' (शा० ६, पृ. १९८) । अत एवोक्तम् ' अथवाहाराग्रूप परमेत् विद्भिर्दिभ्यः
साह ' इति । राजा अविप्रत्यविषये ब्रह्मिप्यमाणनिर्णयान् प्राप्त एव विद्भिः
राचिर्यदेव गभार्यं रवचीय मत राज्ञे निवेदनीयम् इत्यपि उच्यते इत्येव
ज्ञायते । अह्मगुलीयवृत्तात्तान् राजासनविषये निर्णयविषये च अनुब्रवीतामिव
प्राकृतानां पादपदानामपि दृष्टं विदवातः आसीत् इति स्पष्टं ज्ञायते । एतन्म्यं

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपाशु धारणा कुशपूर्तं प्रवयास्तु विष्टम् ॥ -रघु० ८-१८

स ददर्श सभामध्ये समासद्भिरुपास्थितम् ।

रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ -रघु० १५-३९

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेधान् व्यवहारानतन्द्रितः ॥ -रघु० १७-३९

आदर्शराजकल्पना २६

रात्रिन्दिबविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।

तत्सिन्धेये नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ -रघु० १७-४९

सोऽहमाजन्मद्रुहानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसनुप्रक्षितीशानामानाकरषवर्त्मनाम् ॥

यथाविधिहुताग्नीना यथाकामार्चितार्तिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रवोचिनाम् ॥

एष 'राजा समासदं कर्मा रिपी मित्रे च ये समा' इति समासदा राजस्य अधिमत्स्यविषयके सर्वात्मना निरपेक्षबुद्धित्वम्, धर्मानुसारित्वं च आबन्धकम् इति 'धर्मस्थसखः' (रघु० १७-३९) इत्यनेन बोध्यते ।

२६ 'आदर्शराजकल्पना' इति अस्मिन् उपप्रकरणे कालिदासस्य आदर्शमूलं नृप कौद्गुणोपेतं इति रघूणा वक्ष्यवर्णनावसरे, तदनन्तरं दिक्षोपस्य वर्णनावसरे प्रस्तुतेभ्यः श्लोकेभ्यः ज्ञातुं शक्यते । 'रघुवशे' सप्तपदे सर्वे अतिथे वर्णनावसरे कालिदासेन उपवर्णितम्, यन् अतिथिं विकल्पपराङ्मुखः सन् महीक्षिता रात्रिन्दिबविभागेषु यदुपादिष्टं तन् नियोगेन मियेव ।' अत्र नियोगशब्दस्य राज्य-शास्त्रेण पारिभाषिकं निदर्शनं इति ज्ञेयं । तथा च कौटिल्यः आह- 'कार्याणां नियोगविकल्पसमुपनयाः भवन्ति । जनेन एव उपायेन कार्यं भवेत्, अन्येन कार्यं न

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितमाषिणाम् ।
 यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥
 शीशवेऽम्यस्तविद्यानां यौवने विपयैषिणाम् ।
 वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥
 रघूणामन्वयं वक्ष्ये.... -रघु० १-५, ६, ७, ८, ९

भीमकान्तेनृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
 अवृष्यश्वाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥
 रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।
 न भ्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥
 प्रजानामेव भूयर्थं स ताम्यो बलिमप्रहृत् ।
 सहस्रगुणमुत्सष्टुमादत्ते हि रसं रधिः ॥
 सेना परिच्छिदस्तस्य द्वयमेघार्थसाधनम् ।
 शास्त्रेभ्यःकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्धी धनुवि चातता ॥
 तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
 फलानुभेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥

भवेत् इति निश्चय नियोग ; अनेन वा अन्येन वा उपायेन कार्यं भवेत् इति विकल्प ;
 अनेन अग्येन च कार्यं भवेत् इति समुच्चय । अत्र नियोगविफलपक्षमुच्चयेषु राजा
 'नियोगपरेण' एव भाव्यम् इति कालिदासस्य स्पष्टम् अभिमतम् इति ज्ञायते ।
 'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' इत्यादिभि चतुर्भि श्लोकैः कालिदासेन सामान्यतः
 सर्वेषाम् एव रघूणा वर्णनं कृतम्, तथापि तत् कालिदासस्य आदर्शभूतनृपवल्पना-
 विषयवत् इति तु स्पष्टं वर्तते । यत् कालिदासेन एव वर्णिता सर्वे अपि रघुवशीयाः
 राजान एतद्वर्णनकोटौ अन्तःपातिनः न भवन्ति, इति स्वयम् एव वर्णितम् । राज्ञः
 अग्निवर्णस्य विषये अत्र 'यम् एवम् अपि लक्षणं स्पष्टं न प्रमवेत् । अत्र. रघूणा
 यदावर्णने स्वस्य प्रवृत्ति विमर्शम् इति निवेदयितुं कामेन कालिदासेन स्वकीया
 आदर्शभूतनृपविपयिणी वल्पना अत्यन्त सामीचीन्येन सहस्रविता । 'भीमकान्ते-
 नृपगुणैः' इत्यादिना द्वितीयस्य विधिप्य वर्णनावसरे अपि सामान्यत दशभिः श्लोकैः
 आदर्शभूतनृपविपयिणी वल्पना एव सहस्रविता । तत्र " मृदुस्वेदवमन्वेत तीक्ष्णानुद्विजने

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
 अगृह्णुरादेदे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वमूत् ॥
 ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
 गुणा गुणानुबन्धिवात्तस्य सप्रसवा इव ॥
 अनाकृष्टस्य विपर्ययैर्विद्यानां पारदृश्यनः ।
 तस्य धर्मरतेरासीद्दृष्ट्यं जरसा विना ॥
 प्रजानां विनयावानाद्रक्षणाररणादपि ।
 स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥
 स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
 अर्थाकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥

32 369

-रघु० १-१६...२५

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौपधम् ।
 त्याष्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीद्दङ्गुलीघोरगक्षता ॥

-रघु० १-२८

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राह्मर्ही प्रत्यपद्यत ।
 पश्चाद्दनाय गच्छेति तदाहा मुदितोऽप्रहृत् ॥

-रघु० १२-७

वितुर्विद्योगाद्जनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
 धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावस्त्रेषु वृत्तिम् ॥

-रघु० १४-२१

जन । तीक्ष्णश्चैव मुदुर्ध्वं प्रजानां स च समतः ॥" इति राजनीत्यनुसारम्
 अमृष्यरथम्, अमिगम्यत्व च नृपस्य अपेक्ष्यते इति यथा कालिदासेन उक्तम्, तथैव
 'प्रजानाम् एव भूत्यर्थं दिलीपं ताम्य वलिम् अग्रहीत्' इति ■ वर्णयामास । तथैव
 च 'मन्त्रमूलं यतो राज्यम् अतो मन्त्र सुरक्षितम् । कुर्वाद्यथा तन्नविदुः कर्मणाम्
 भाफलोदायात्' इति राजनीते । अनुवादाद्यर्थमेव 'तस्य सवृतमन्त्रस्य' इत्यादि वर्णन
 चकार ।

'जनानुर सन् धर्मं भेजे' (रघु १-२१), 'धर्मरते तस्य जरसा विना
 वृद्धत्वम् आसीत्' (रघु १-२३), 'मनीषिण तस्य अर्थकामौ धर्म एव
 आस्ताम्' (रघु १-२५) इत्यादिना कालिदासस्य धर्मराज्यकल्पना एव अर्थ-
 प्रधानराज्यकल्पनापेक्षया अभिमततरा आसीत् इति ज्ञातुं शक्यते । 'धर्मार्थकामेषु

आलोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानाम्
 तुल्योद्योगस्तथ दिनकृतश्चाधिकारो मतो नः ।
 तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिज्योतिषां व्योममध्ये
 पष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती ॥ -विक्रमोर्वशीयम् २-१

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
 प्रशमयसि विषादं कल्पसे रक्षणाय ।
 अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम
 त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ -शाकु० ५-८

समा वृत्ति प्रपेदे ' (रघु १४-२१) इत्यनेन धर्मस्य अर्थकामाभ्या सह एव
 अवस्थिति इति यद्यपि वर्णनं कृतम् तथापि सति प्रसङ्गे अर्थकामयो विरोधे
 सम्भूते धर्मस्य एव प्राधान्यम् इति ' धर्मोत्तर मध्यममाश्रयन्ते ' (रघु० १३-२२)
 ' अर्थकामसहित देहबद्ध धर्मम् इव ' (रघु ११-३५) , ' धर्म एव तस्य अर्थ-
 कामो आस्ताम् ' (रघु १-२५) , एभि धर्मस्यैव त्रिषु पुरुषार्थेषु बलीयस्त्व
 सम्यक् प्रदर्शितम् । ' विक्रमोर्वशीये ' द्वितीये अङ्के सूर्येण सह कृता राज तुलना
 पुरुषार्थेषु धर्मस्य एव प्राधान्य बोधयति ।

१ सचिवः

सचिव-कर्तव्यम्

सन्तानार्थाय विधये स्वमुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगते गुर्वा सचिवेषु निधिक्षिपे ॥ -रघु० १-३४

सौऽधिकारमयिकः कुलोचितं काश्चनस्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वन्तःपरं लीविषेयनवपीवनोऽभवत् ॥ -रघु० १९-४

राजनीती राज स्थानादन्तर सचिवस्य एव स्थान सर्वत्र निरूपितम् । राज्यस्य सन्तानादगता वर्णनावसरे अपि 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोय' इत्यत्र द्वितीय स्थान सचिवस्य एव । अत अत्रापि द्वितीय प्रकरण सचिवस्य उपनिबद्धम् ।

राजनीती राजा यद्यपि सर्वात्मना प्रभविष्णुः, तथापि स्वचित्प्रसङ्गेषु सोऽपि सचिवानुमतिं विना किमपि कर्तुं न पारयति, इति कालिदासीयवाङ्मये उद्धृतं कैदधन वचनं ज्ञातुं शक्यते ।

यद्यपि कालिदासीयवाङ्मये नृपस्य 'ना विष्णु पृथिवीपति' इत्यादिकल्पना-नुसार सर्वत्र दैव्या कल्पनाया एव वर्णनम्, तथापि प्रसङ्गविधेयेषु राजा 'सचिवायत्तसिद्धि' स्वमिव भाविर्भूतम् । यथा मृगयादिगमनार्थं दशरथेन सचिवानाम् अनुमतिं लब्धा (रघु० ९-४९), अत स दशरथ 'सचिवालय्वितपुर' (रघु० ९-१९) एव मृगयार्थं जगाम इति वर्णितम्, सर्वत्र विश्वजिज्ञामकृतस्य आह्वानं श्रुत्वा रघुः अपि 'सचिवस्य' (रघु० ४-८७) एव स्वकार्यं निर्वर्तयामास इत्यादिना सचिवानां कालिदासकालेऽपि असाधारण वैशिष्ट्यं बोध्यते । एतदेव च अत्र प्रकरणे उपनिबद्धं वचनं ज्ञायते ।

१ 'सचिवकर्तव्यम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजान् अनुपस्थितिकाले राज्यकार्यं सचिवे निर्वर्त्यते एव इति एतत् प्रदर्शयति 'तेन (दिलीपेन) स्व-मुजाद् भवतारिता जगत च सचिवेषु निधिक्षिपे (रघु० १-३४)', 'सः (अग्निवर्ण) सचिवेषु अधिनार सचिवेभ्य अतः पर कामिनीमसक्तनेताः रेदे (रघु० १९-४)', 'दशरथमपि विसृज्यान्वकृतीर्थं सचिमान्-अभिरतयुम् एव

इति विस्तृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं घराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ -रघु० ९-६९

परिचयं चलदक्ष्यनिपातने भयरुपोथ तदिद्वितबोधनम् ।
श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्यथो ॥ -रघु० ९-४९

बाढमेप दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशाङ्किनीः प्रजाः ॥
तं गृहोपवन एष सङ्गताः पश्चिमऋतुविदा पुरोधसा ।
रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः ॥
तैः कृतप्रकृतिमुख्यसङ्ग्रहेराशु तस्य सहभर्मचारिणी ।
साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥
तं भावार्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्
अन्तर्गूढं क्षितिरेव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।
मौलिः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था
राज्ञी राज्यं विधिवदशिपऋतुरव्याहताशा ॥ -रघु० १९, ५२-५७

मृगया जहार ' (रघु० ९-६९)' इत्यादीनि वचनानि स्पष्ट प्रतिपादयन्ति ।
किञ्च राजनि अग्निवर्णे अनपये मृते सन्त्यपि प्रकृतिमुख्यानाम् अनुमत्या सचिवा
गर्भवतीम् राज्ञी हेमसिंहासने प्रतिष्ठाप्य तद्द्वारैव सर्वराज्यव्यवहारं निर्वतयामासुः
इत्यपि भारतीयराजनीतौ एक नवीनमेव कार्यं मन्त्रिभिः निर्वतितम् इत्येतत्
एकोनविंशतितमे सर्गे उद्धृतेभ्यः वचनेभ्यः (रघु० १९-५२, ५४, ५५, ५७) ज्ञातुं
शक्यते ।

प्रायः सर्वत्र सचिववर्णनावसरे बहुवचननिर्देशात्- (रघु० १-३४, १९-४,
९-४९, १९-५२, ६६) सचिवा बहुसङ्ख्याका, तेन स्वातन्त्र्येण राजा सह
स्वस्वविषयम् उद्दिश्य मन्त्रविमर्शादिकं कुर्वन्ति स्म इति ज्ञायते । कालिदासेन प्रधान-
मन्त्रिकल्पना कुत्र अपि न आविष्टता, यस्य प्रधानमन्त्रिण आशा सर्वे अपि
स्वस्वविषयाधिकारिण मन्त्रिणः अनुमन्यन्ते । प्रत्युत, राजा एव स्वयं साक्षात् तां
मन्त्रिण आदिशति, न प्रधानमन्त्रिद्वारा, इति अनुमातुं शक्यते ।

नयविद्धिर्नये राशि सदसञ्चोपदर्शितम् ।

पूर्व एवामश्वत्थस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ -रघु० ४-१०

श्मश्रुप्रवृद्धजनिताननाधिक्रियाश्च प्लक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।

अन्वग्रहीत् प्रणमतः शुभदृष्टिपातं वातान्नियोगमवुराक्षरया च वाचा ।

-रघु० १३-७१

सत्रान्ते सचिवसस्तः पुरस्क्रियाभिः गुर्वाभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोऽसुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥

-रघु० ४-८७

प्रतीहारीः—देव, अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणनाबहुलतया

एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम्, तदेवः पत्रारूढ प्रत्यक्षीकरोत्विति ।

-शाकु० ६, पृ. २१९

राजाः—वेत्रवति, मद्रक्षणात् अमात्यनार्यपिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधान्न

सम्भावितमस्माभिरथ धर्मासनमध्यासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यम्

आयेण तत्पत्रमारोप्य दीपतामिति । -शाकु० ६, पृ. १९८

राजाः—वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा । तदत्र परिणतार्थं कृत्वा

मद्रक्षणादमात्यपिशुनं ब्रूहि—

धर्मसिंहासनस्य राजा आधिकारिक व्यवहार तदधिकृतानाम्यादिद्वारा एव
पश्यति इति शाकुन्तले पृष्ठे अद्वये समागनेन वर्णनेन ज्ञायते । यथा- ' वेत्रवति, मद्रक्षणात्
आर्यपिशुनं ब्रूहि, चिरप्रबोधात् अथ धर्मासनमध्यासितुं न पारितम्, तत् यत्पौरकार्यम्
अमा येन (व्यत्रहाराधिकृतेन) अवेक्षितम् तत् सर्वमपि पत्रे विलिख्य दीपनाम्
इति । (शाकु० ६, पृ. १९८) । ' अत्र अमात्यस्य उत्तर प्रतिहारी निवेदयति—
' देव, अमात्यः विज्ञापयति, अर्थव्यवहारस्य गणनाबहुलतात् एतमेव पौरकार्यम्
अवेक्षितम्, तत् पत्रारूढ, देव प्रत्यक्षीकरोतु (शाकु० ६, पृ. २१९) ' इ ।

' वेदला ह्यन्यति प्रजा परिपालयन् ' इति अमायपिशुनं दुष्यन्तस्य प्रति-
सन्देस अमात्यानां प्रजापरिपालनविषये असाधारण सामर्थ्यं कौशलं च प्रकटयति ।

त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयतु प्रजाः ।

अधिउग्रमिदमन्यस्मिन् कर्माणि व्यावृत्तं घनुः ॥ -शाकु० ६, पृ २२८

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ,

तद्गवाक्षविराषलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ -रघु० १९-७

दूत-प्रणिधयः^२

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयकृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ -रघु० १२-६४

प्रवृत्तावुपलब्धाद्यां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्णः ससारमिव निर्मम ॥ -रघु० १२-६०

निर्वन्धपृष्टः स जगाद् सर्वं स्तुवन्ति पौराश्वरितं स्वदीयम् ।

अन्यत्र रक्षोभवनोपितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ -रघु० १४-३२

स किंवदन्ती वदता पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितरिभद्रः ॥ -रघु० १४-३१

रघुसदृशाणां सर्वात्मना असाधारणकर्तृत्वशालिनामपि राज्ञा कार्यविषये अन्तिमं निर्णयः तावत् नयविदाम् अमात्यानां मन्त्रानुसारम् एव आसीत् इति 'नयविद्भिः' (रघु० ४-१०) इत्यादिना स्पष्टं प्रदर्शितम् ।

२ 'प्रणिधयः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे 'चारचक्षुषो राजान' इति इमाम् उचितम् अनुसृत्य प्रायः चाराणां वर्णनपराणि वचनानि अथ सद्गृह्यन्ते । चाराणां कार्यं मया अरिगण्डले प्रविश्य ततः सर्वां वृत्तान्तरुषां ज्ञातव्या इति, तथा एव स्वकीये राज्यविभागे पौरैषु सञ्चार्यं सर्वं प्रवृत्तिजानं ज्ञातव्यं भवति इत्येतत्- 'परेषु च स्वेषु च' प्रेषितं परस्परम् अजानद्भिः अपसर्पे स (अतिथि) स्वपत्न्यपि अजानार (रघु० १७-५१), 'स किंवदन्ती- (१४ ३१-३२)' इत्यादिभिः वर्णनैः सम्यक् ज्ञायते । तथा च कामन्दक —

परेषु च स्वेषु क्षिप्तेरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ -रघु० १७-५१

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमभयकिञ्चिद् व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ -रघु० १७-४८

अथैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये

व्यादिश्यते भूषतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्घहनाय दोषः ॥ -कुमार० १-११

मदनः— तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हसि ।

विनियोगप्रसादा हि किङ्कराः प्रमविष्णुषु ॥

-कुमार० ६-६२

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतद् उभे ममात्मे कुलिश मवांश्च

वन्नं तपोर्षीष्यमहासु कुण्ठ त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ॥

-कुमार० १-१२

तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्व्यापारमात्मन्वपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खलु कालविद्धिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥

-कुमार० ७-९१

‘ चारान्विचारयंतु तीर्थेभ्यात्मनश्च परस्य च ।

षापण्डघादीनविज्ञातानन्योन्यमिनरंरपि । ’

शाकुन्तले षष्ठे अङ्के ‘ विनोदार्थं प्रमदवनयूनि जिगमिषो दुष्यन्तस्य गमनात्
शत्रु प्रमदवनस्यानस्य चारद्वारा प्रत्यवेक्षण ’ (शाकु० ६, पृ १९८), तथा च
रघुवरो ‘ नदीषु विहृतुं कामस्य राज्ञ नद्यवनरणात् प्राक् ज्ञानापिनि नत्रादीना
महामत्स्यानामपकर्षणम् ’ (रघु० १६-९५) इत्यादिना चारणाम् अन्यदपि
विनिष्टं वार्यं ज्ञायते । तथा च कामन्दक —

‘ परितोषितेषु वासरेषु पश्यन् तटलेखास्यितम् आप्तसैन्यचक्रम् ।

शुभिसोपितमीनचक्रजाल व्यवगाहेत जल मुहूर्त्नमेत ॥ ’ इति ।

कञ्चुको— (उपगम्य) जयन्तु जयन्तु देवः । महाराज, प्रत्यवेक्षिताः
 प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्यानानि महाराजः ।
 —शाकु० ६, पृ. १९८

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्धिहाय सहस्रमरुणां युगपत्पपात ।
 प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ —कुमार० ३-१

राजा— सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोग्याः
 सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्
 किं वाऽभयिष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
 तं चैत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ —शाकु० ७-४

पुरोहितः^३

अयोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 अवन्ध्ययानाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ —रघु० ३-२९

यत्र च राज्ञाम् असाधारणवीर्यातिशयशालि शस्त्र कुण्ठित भवति, तत्र चारैः
 कार्यं ससाधयितुं शक्यते, इत्येतत्— ' वज्र तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठ त्व सर्वतो गामि च
 सावक च ' (कु० ३-१२) इत्यनेन कल्पयितुं शक्यते ।

दूतानां विशिष्टसन्देशहारित्वं प्रवृत्तोपलब्धित्वं च हनूमतः सञ्चारात्
 सीतायाः उपलब्धेश्च ज्ञातुं शक्यते—(रघु० १२-६०, ६४) .

' किङ्कराः प्रभविष्णुषु विनियोगप्रसादा (कु. ६-६२) ' ' नियोज्या —
 भृत्या - महत्सु अपि कर्मसु सिध्यन्ति, तत्र प्रभूणां सम्भावनागुणं योजनाचातुर्यम् एव
 प्रधानं कारणम् इति अवेदि (शाकु. ७-४) ' इत्यादिना चारयोजनाविषये प्रभूणां
 चातुर्यम् एव प्रधानम् इति ज्ञायते ।

३ ' पुरोहितः ' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे सचिववत् पुरोहितस्यापि राज्यविषयकं
 विशिष्टं कार्यं वर्तते, अतः सचिवेषु अन्यतम एव पुरोहितः इत्येतत्—प्रदर्शकानि
 कवनानि अत्र सङ्गृहीतानि । यथा पुरोहितानां कार्यं राजपुत्राणां अध्यापनादि

तस्मान्मुख्ये यथा तात संविधातुं तयार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ -रघु० १-७९

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्गा निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ -रघु० १-११

तयोर्जगृह्णतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपरनी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ -रघु० १-१७

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्ध्यामर्षपतिर्यत्त्वमाददे षडता वरः ॥ -रघु० १-५९

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वप्नेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता स्वमापदाम् ॥ -रघु० १-६०

तप मन्त्रकृत्वो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिदयन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ -रघु० १-९१

स बभूव दुरासदः पर्यैरुणाऽथर्वविदा कृतक्रिय ।

पयनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ -रघु० ८-४

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न मयन्तमुपरिधतः स्वयं प्रवृत्तौ स्थापयितुं पथःश्रुतम् ॥ -रघु० ८-७६

भाष्ये इत्यादि (रघु० १-२९) ज्ञापने । यथा च धामिर' बायंम् ' मदीया
 प्रजा' पुरुषायुपजीविन्य, निरातङ्गा, निरीतयश्च इति यत्, तत्र तत्र ब्रह्मवर्चसं
 हेतुं (रघु० १-११), ' मन्त्रद्वारा अग्निनाशादिभ्य बायंमपि यथा (रघु०
 १-११) निर्बल्यते तत्रैव साक्षात् राग्यपुराणार अरि पुरोहितं ऊच्यते स्म इति
 न (कुतः) यानानुभूते अहनि कुजावती धोत्रियमाष्टुग्वा मरोप्यां प्रगल्भे,
 इत्यादि वचनैः स्पष्टं भावने । अत्र च वामदेव स्पष्टं प्रतिपादयति— ' अस्यां
 च दृष्टमीत्यां च कुजातः स्यात् पुरोहितः । अथर्वविहितं कुजां नित्यं
 जानिष्योषिषम् ॥ इति । प्रायः सर्वेभ्यो पुरोहितेभ्योनाशकरो पुरोहितं अपर्व-
 वेत्त इति तैत्तिरीयैः विनोपनी भाष्ये । यथा ' अपर्वनिधे (रघु० १-५९), '
 ' अपर्वविदा गुरुणा (रघु० ८-४) इत्यादि ।

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

अभिपङ्गजडं विजिज्ञ्वानिति शिष्येण किलाश्वबोधयत् ॥ -रघु० ८-७५

प्राहिणोश्च महितं महाघृतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।

भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहादिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ -रघु० ११-४९

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

घृक्षैरमात्यैः सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ -रघु० १३-६६

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।

सञ्चस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयी यथाविधि ॥ -रघु० १५-३१

अथ साधरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

करोकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ -रघु० १५-७०

कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुभूलेऽहनि सावरोधः ।

अनुद्भुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्यामिमुखः प्रतस्ये ॥ -रघु० १६-२५

मन्त्रविमर्शः^४

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिः युयुजे नीतिविशारदैरजः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तैः सामिधाय योगिभिः ॥ -रघु० ८-१७

‘दशरथस्य सखा जनकस्य मन्त्रकृत् (विद्वामित्र)-(रघु० १५-३१),’ इत्यत्रत्यसखिपदेन पुरोहितानां राज्यकार्यविषये विशिष्ट सामर्थ्यं ज्ञायते । अत एव च, न केवलं देवीनां, अपि तु मानुषीणाम् अपि आपदा त्व प्रतिहर्ता (रघु० १-६०) इति वर्णितम् । ‘नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं ना ब्रह्म वर्धते’ इति पूर्वोक्त सिद्धान्त एव पुरोहितसामर्थ्यवर्धनावसरे ‘अस्त्रतेजसा सहितं ब्रह्म नाम पवनाग्निसमायम (रघु० ८-४.)’ इत्यनेन स्पष्टं प्रतिपादितम् ।

४ मन्त्रविमर्शः— अमात्यैः, सचिवैः सह क्रियमाणं नृपाणां मन्त्रविमर्शः अत्र विचार्यते । ‘नास्यच्छिद्रं परो विद्यात्, विद्यात् छिद्रं परस्य तु ।’ इति मनुकितम्

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।
स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ -रघु० १७-५०

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।
गर्मशाखिसयमार्णस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ -रघु० १७-५३

बावमेव दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥
-रघु० १९-५२

परकर्मापहः सोऽभूदुचतः स्वेषु कर्मसु ।
आवृणोदात्मनौ रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहसन् रिपून् ॥ -रघु० १७-६१

न्यस्ताक्षरामक्षरमूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।
सर्वाणि तावत् श्रुतवृद्धयोगात्फलान्पुपायुद्धक्त स दण्डनीतेः ॥
-रघु० १८-४६

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेद्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ -रघु० १-२०

न नयः प्रमुराफलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्भवेतः स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ -रघु० ८-२२

लिङ्गीर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।
वैदर्भ्यामामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाखलेन ॥ -रघु० ७-३०

अनुसृत्य, 'यद्यपि मन्त्र मन्त्रिभि सह प्रतिदिनं सेव्यने, गुप्तद्वारः सः तु न
केन अपि ज्ञायते (रघु० १७-५०) ' तस्य सारथे. भव्यमुख्या समारम्भा.
गर्मशाखिसमाना. गूढ विपेचिरे ' (रघु० १७-५३), ' स्वेषु कर्मसु उचतः रन्ध्रेषु
रिपून् प्रहसन् आत्मन रन्ध्रम् आवृणोत् ' (रघु० १७-६१) ' इत्यादिना ' पट्कर्णो-
भिघते मन्त्र. ' इति सिद्धान्तपुरोदृत्य मन्त्रिभिः संवृते ते राजान अजिताधिगमाय-
भजितदेशप्राप्तये-युयुजिरे । रघुचक्षु एकोनविंशतितमे सर्गे अग्निवर्णस्य भरतस्य

स राजलोकः कृतपूर्वसंविद् आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।
 आदास्यमानः प्रमदाभिधं तदावृत्त्य पन्थानमजस्य तस्यौ ॥ -रघु० ७-३१

मरणानन्तरं च यद् मन्त्रविमर्शादिकं तस्य सचिवैः कृतम् तद् कालिदासीयवाङ्मये
 मन्त्रविमर्शस्य मन्त्रगोपनस्य च सर्वोत्तमं निदर्शनम् । एतदेव च संवृतमन्त्रस्य
 (रघु० १-२०), 'कृतपूर्वसंवित् (रघु० ७-३१)' इत्यादिभिः उपनृहितं भवति।

---

३ सुहृद्

द्वादशराजमण्डलम्

स शुभमूलप्रस्थन्तः शुद्धपार्श्विणरथान्वितः ।

पङ्क्तिषु बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ -रघु० ४-२६

'सुहृद्' इति प्रकरण 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कौप-' इति क्रमानुसारं तृतीयं वर्तते । अत्र प्रकरणे विजिगीषु राजानं केन्द्रमध्यवर्तिनं प्रकल्प्य तस्य कामि वा मित्राणि भवन्ति, मित्रं साकं कथं वा वर्तितव्यम् मित्राणि च अभिप्रायः कथा भवन्ति, अरोपा मण्डलं वशरम्परया कथम् अनुगतं भवति, तं साकं कथं व्यवहारं सम्पादनीयं, तेषां सामन्तसम्भावना च कथम् आपादनीया तदर्थं च पट्टगुणा, च-तस्रः नीतयः, तिस्रः दास्ययः, इत्यादि-मन्त्रविमर्शः कथं कर्तव्यं, इत्यादि सर्वात्मना राजनीतिमूलं विमर्शादिकम् 'अत्र सद्गुह्यते । विजिगीषो राज्ञः अवस्थानं तत्समीपवर्तिनां, शत्रुभावः समापन्नानां, मित्रभावः च उपगतानां, वार्ध्यापिनाम्, अकृत्रिमाणां प्राकृतानां च स्वाभाविकं स्थानं क्लृप्तं कथं च वर्तते, इत्येतत् प्रदर्शयितुं प्रथमतः एव 'द्वादशराजमण्डलम्' इत्यस्य प्रकरणम् अत्र सट्प्रथितम् । तत्र-दर्शनायम् अत्र एका आकृतिरपि बालिखिता वर्तते । राजानं रघुं मध्यवर्तिनं विजिगीषुस्थेन प्रकल्प्य तस्य दिग्बिजययात्रापयोत्रिणिं संसूचितः । 'वाराहगणैव नृपनीतिरनेकरूपा' इति राजनीते सम्यक्स्वरूपम् भाविष्कुर्वन्तां सुभाषितेन स्पष्टम् एव संदूधोपितम्, यत् शत्रुभावः समापन्नानां मित्रभावम् उपगतानां वा वेध्यामपि राज्ञां विजिगीषुस्थेन स तं धर्मो नैव अभिमतः । यत् सर्वोत्रपि व्यवहारं परिस्फिरव-धीनं, विजिगीषो सामर्थ्यसापेक्षं च । अतः अत्र ये प्रदर्शिताः सम्भावितारश्च शत्रु-मित्रभाया, ते अत्यन्तं तत्कालस्वरूपिणः, तथापि यत्र कुत्रापि राजनिं प्रदेशे वा सर्वेष्वपि कालेषु अनुगता एव ते भवन्ति, इत्यत्र तु सर्वेषामपि नीतिविज्ञानम् ऐश-मस्यम् । एषं च द्वादशराजमण्डलप्रदर्शनेन शत्रुमित्रभावयोः सम्यग्भाविष्करणेन पाह्गुण्यादीनां च राजनीतिप्रस्थापनानाम् आदिनत्वानाम् सम्यग् विवरणेन, एत-त्प्रकरणेन अस्य ग्रन्थस्य हृदयम् इव स्थानेन तथा गुणं च वर्तते, इति सर्वेषां सुस्पष्टं भवेत् ।

१ द्वादशराजमण्डलम् 'इत्यस्मिन् उपप्रकरणे प्रायः विजिगीषु नृप-परीक्षणं शत्रुमित्रभावप्रदर्शनादि विजिगीषो वर्तमान्यपरायणानि च वपयानि सुहृ-

पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव वभूव तत् ॥ -रघु० १७-७६

उपगतोऽपि च मण्डलनाभिताम् अनुदितान्यासितातपवारणः ।

श्रियमत्रेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूत् अनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥ -रघु० ९-१५

पक्षिच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।

नृपा इवोपञ्चयिनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ -रघु० ११-७

हीनान्यमुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वन्ते

तेन मध्यमद्युक्तीनि मित्राणि स्यापितान्यपि ॥ -रघु० १७-५८

गृह्यन्ते । राज रघो प्रयाणसमये स रघु प्रथम मूल नाम स्वनिवासस्थान, प्रत्यन्त नाम प्रान्तदुर्गञ्च सरस्व, शुद्धपाणिः नाम नाशितपृच्छन्नु सन् दिसो जेतु प्रतस्थे (रघु ४-२६) इति अत्र सम्यग् वणितम् । रघुवशे सप्तदशे सर्गे च सम्राज अतिये यत्पराभिसन्धानपर कुटिलनीत्यादि आचरणम् अभूत् तत् अश्व-
मेधार्थम् आसीत्, इत्यनेन तत् धर्म्यमेव आसीत् इति कल्पितम् (रघु १७-७६), नवमे सर्गे च 'मण्डलनाभिताम् सर्वात्मना विजिगीषुत्वम् आपन्न अपि दशरथ श्रियम् रन्ध्रचलाम् अवेक्ष्य नाम शत्रव रन्ध्रेष्वेव प्रहरन्ति, इति आलोच्य अनलस अभूत् (रघु ९-१५)' इत्यनेन विजिगीषुणा सावधानता प्रतिपादिता भवति । शत्रुभ्यः अभिभूतानाम्, आप्लविनाम्-भयवता नृपाणाम् आश्रयस्थान धर्मोत्तरा मध्यमा एव राजान भवन्ति, इत्येतत् (रघु १३-७) इत्यत्र सम्यग् आधिष्ठितम् ।

द्वादशराजमण्डले शत्रुमित्रयो विमर्शं क्रियमाणे 'हीनानाम् अनुपकर्तृत्व, प्रब-
लाना च विरोध, अतः मध्यमशक्तीना नृपाणाम् एव साहाय्यम् अपेक्षणीयम् इति (रघु १७-१८) इत्यत्र सम्यक् प्रतिपादितम् । 'अनन्तरान्-नाम यातव्य-पाणि-
ग्राहादीन् नृपान् प्रभुशक्तिसम्पदा एव वशीकरणीयम् इति (रघु ८-१९)' अत्र सम्यक् प्रतिपादितम् । विजिगीषो राज सिंहासनादिवत् अरिमण्डलस्यापि वशपर-
म्परागतत्वमपि सम्भाव्यते इत्येतत् 'तेन रघुणा मिथ्य सिंहासनम् अरिमण्डल च सममेव समात्रान्तम् (रघु ४-४)' इत्यनेन सम्यक् समुचितम् । रघो, दिग्विजय-
यात्राप्रसङ्गेन कालिदासेन उद्धृताना 'यातव्य-पाणिग्राहादीना' द्वादशराजमण्डला-
न्तर्भूताना राजा सामान्यतः स्यात्तद्वोचो भवतु इति अत्र एका 'द्वादशराजमण्डलम्'
इति आकृतिः अर्थशास्त्रानुसारम् जालिह्यते ।

द्वादशराजमण्डलम्

- सप्तभिः राज्यमुच्यते -

१२ अरिमित्रनृप २, ४, ५, ६, ७		१ स्वामी	
९ मित्रमित्रनृप. २, ४, ५, ६, ७		२ अमात्य	
८ अरिमित्रनृप २, ४, ५, ६, ७		३ सुहृद्	
५ मित्रनृप २, ४, ५, ६, ७		४. कोप	
२ अरिः २, ४, ५, ६, ७		५ राष्ट्रम्	
३ उदासीन नृप २, ४, ५, ६, ७	३ मध्यमः नृपः २, ४, ५, ६, ७	६ दुर्ग	
१ विजिगीषु राजाः २. अमात्या ४ काश ५ राष्ट्रम् ६ दुर्ग ७ बलम्		३ मध्यमः नृप. २, ४, ५, ६, ७.	४ उदासीनः नृप २, ४, ५, ६, ७
६ पाण्डिग्राह नृप २, ४, ५, ६, ७.			
७ आनन्द नृप २, ४, ५, ६, ७			
१० पाण्डिग्राह नृप २, ४, ५, ६, ७.			
११ आनन्दासारः नृप २, ४, ५, ६, ७			

य ममपि राजान् विजिगीषुत्वेन प्रवृत्त्य अये ते ते राजान् अरि-मित्रो-
दासीनभावं समाशदनीया । सर्वत्र अयमव प्रम स्याद् इति वक्तुं न दास्यत । तथापि
सामान्यतः राजमण्डलानामर्थम् इयम् आहृति अत्र आतिथ्ये । अत्र आहृते,
१ राजा, ३ सुहृद्, इति द्वौ साक्षादेव निर्दिष्टौ । अवशिष्टानि पञ्च मर्यादा
अथवा बोधनीयानि भवन्ति ।

अनयत् प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीनमन्तरान् ।

अपर प्रणिधानयोग्यया मरुत पञ्च शरीणोचरान् ॥ -रघु० ८-१९

सममेव समाक्रान्त द्वय द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासन वि-यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ -रघु० ४-८

द्विविजययात्रारम्भो^१

सरित कुर्वती गाथा पथश्चाश्यानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास त शक्ते प्रथम शत् ॥ -रघु० ४-२४

तस्मै सम्यग्धुतो वद्विर्घाजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणार्धिव्याजेन हस्तेनेव जय ददौ ॥ -रघु० ४-२५

अरिमित्रमरेमित्र मित्रमित्रमत परम् ।

स्यारिमित्रमित्र च विजिगीषो पुर सरा ॥

पाणिप्राहस्तत पश्चात् आक्रन्दस्तदनन्तरम् ।

शासारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठत ॥

अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तर ।

अनुग्रहे सहतयो समर्थो व्यस्तयोवध ॥

मण्डलात् वहिरेतेपामुदासीनो बलाधिक ।

अनुग्रहे सहताना व्यस्ताना च वध प्रभु ॥

अरिमित्रादय पञ्च विजिगीषोः पुर सरा पाणिप्राहाक्रन्दपाणिप्राहासारा
क्रदासारा इति पृष्ठत चत्वार, मध्यमोदासीनो द्वौ विजिगीषु एक इति
द्वादशराजमण्डलम् ।

२ द्विविजय यात्रारम्भश्च इत्यतस्मिन् उपप्रकरणे विजिगीषुभि नृपे
द्विविजयायम वदा प्रस्थातव्यम नितर्गोऽपि यात्रायै कदा चोदयति प्रस्थानसमय
के के विधय कल्पिता भवन्ति इत्यादिप्रदणकानि वचनानि अत्र सद्गुह्यते । प्रथमत
एव आरमन परस्य च बलावल सम्यक् ज्ञात्वाैव विजिगीषु स्वय वलिष्ठ चत्
सहि एव यात्रायै प्रस्थानुम् अहति (रघु० १७-५९) इत्यत्र सम्यक् उक्तम् ।

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्श्विण्यन्वितः ।

पट्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ -रघु० ४-२६

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबहिषा ।

अहिताननिद्योद्भूतेस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ -रघु० ४-२८

अथाधिशिश्ये प्रयत प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशतगर्भम् ।

सामन्तसम्भावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ -रघु० ५-२८

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलावलम् ।

यथावेभिर्निलिष्ठधैरसमादास्त सोऽभ्यया ॥ -रघु० १७-५९

अरिमण्डलम्*

दिलीपानन्तरं राग्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्धं प्रथमितो राज्ञा हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ -रघु० ४-२

तदाह मनु — 'यदा मन्थेन भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वयम् । परस्य विपरीतं धैत्वं तदा यायादरीन् प्रति ॥ १ ॥ यदा तु स्यात् परिशीलो बहूनेन बनेन च । तदाऽऽतीतं प्रपत्नेन तार्क्ष्यं सान्त्वयप्ररीन् ॥ २ ॥' इति वारदि यात्रानुकूलं सर्वम् अत्रोत्पद्य एव विजिगीषय पार्श्विणा अस्मिन् ऋतो दिग्विजयार्थम् जिगमिषय, इत्येवम् 'गरितं कुर्वन्ती याया वारत् यात्रायै बोधयमात्' (रघु० ४-२४) इत्यत्र वदितम् । यायाप्रस्थानतमये यात्रिगवरपादीनां पदविधायां वयाया नीराजनादिषु 'तस्यै सम्प- गृह्यो वृत्ति (रघु० ४-२५)' इत्यनेन सम्पत् उक्तम् । यायाप्रस्थानतमये विजि- गमिषुणा राजा प्रथमं स्वकीये प्रदेशे स्वाम्भ्य गन्तव्यानीयम् इत्येवम् 'स (रघु) गृह्य- मूलप्रपत्नं मनु एव दिग्विजयया प्रपत्ने (रघु० ४-२६)' इत्यनेन संश्लेषितम् ॥

३. 'अरिमण्डलम्' — इत्यस्मिन् उपनगरपे विजिगीषु राज्ञा विपरीतस्य तन्प्रतिपक्षिभूतानां मुक्तानां बीदुर्गं स्वस्वहारं भवति इत्येवमन्वयानि यथानि गच्छन्त्ये । राजा तानुद्विषभाहं वदन्तस्सामन्थयैव एव गच्छन्त्ये वृक्षपेते च इति वदन् वदितम् उक्तम् । विनेवतं राग्येन मन्थयन्तवमत्तं पूर्वागिणा- विच्छिद्य राज्ञे स्वाने यथा मवीतं राज्यादिवारी भवति, तदा 'मन्थि-'

सममेव समाक्रान्तं दयं दिग्दगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ -रघु० ४-४

अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् ।

नवसंरोहणशिधिलस्तरुरिव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ -मालविका० १-८

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्युपः ।

तुतोप वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणीर्निधीयते ॥ -रघु० ३-६२

समुद्बहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।

वलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैधिक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ -रघु० ७-३५

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् ।

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहान् अनलकानलकानवमां पुरीम् ॥ -रघु० ९-१४

प्रायो विपाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान्

खङ्गाश्वकार नृपतिर्निशितैः क्षुपैः ।

शृङ्गं स दृप्तपिनयाधिकृतः परेषाम्

अत्युच्छ्रितं न ममृपे न तु दीर्घमायुः ॥ -रघु० ९-६२

भरतस्तत्र गन्धवन् युधि निर्जित्य केवलम् ।

आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ -रघु० १५-८८

अरूढमूलत्वात् अचिराधिष्ठितराज्य ' राज्ञाम् अत्यन्त द्वेष्यो भवति, एतदेव च ' दिलीपानन्तर रघु राज्ये प्रनिष्ठित निधाम्य पूर्वं राज्ञा हृदये प्रधूमित अग्नि-
उत्थित इव ' (रघु० ४-२) ', ' तेन रघुणा पित्र्य सिंहासनम् अखिलम् अरि-
मण्डलम् समाक्रान्तम् ' च (रघु० ४-४.) इत्यादिवर्णनं सम्यक् स्फुटं भवति ।
' विपक्षभाव शस्त्रव्यवहारनिष्ठुर एव, न तु प्राकृतिकसौहार्दानुगुण ' इत्येतत्
इन्द्रस्म रघो च सवादे (रघु० ३-६२) ज्ञात भवति । शत्रूणां सर्वथा नाशः
कर्तव्य, तथाच ' शत्रुशेष न रक्षयेत् ' इति नीतिरपि प्रथिता, तथापि शत्रूणाम्
अपि बालमुतविपये विशेषतश्च अन्त पुरपरिग्रहविपये च अनुकम्पा एव प्रदर्शनीया
इत्येतत् ' सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् शत्रुपरिग्रहान् समनुकम्प्य (रघु० ९-१४)

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैर्दितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैटभासमरातिं बहुमन्यव ॥ -रघु० १२-८९

सप्तद्वारातिसर्गाच्चु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सौढं चन्दनेनेव मोगिनः ॥ -रघु० १०-४२

त्याजितैः फलमुत्प्राप्तैर्मघैश्च बहुधा नृपैः ।

तत्यासीदुल्लवणो मार्गः पादपेरिथ दन्तिनः ॥ -रघु० ८-३३

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः सरम्भो हि महात्मनाम् ॥ -रघु० ४-६४

यशी सुतस्तस्य वंशवदत्वात्स्वेषामित्रासीद्द्विपतामपीष्टः ।

सकृद्विधिप्रानपि हि प्रयुक्तं मारुर्मपीष्टे हरिणान् महीतुम् ॥

-रघु० १८-१३

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्दौ न जहार तत् ।

सोऽमूद्मन्नतः शत्रून्नुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ -रघु० १०-८२

इत्यत्र सम्मक् प्रकटीकृतम् । शत्रूनामपि शरीरनाशापेक्षया जीविनांशायैव प्रयत्न-
 शीघ्रम् इत्येतन् ' दशस्य परेषाम् अयुच्छिद्रं यथा न मनुष्ये, न तु दीर्घमायु '
 (रघु० ९-६२) इत्यनेन सम्मक् प्रकटीभवति । सद्रूपेण पराजितं शत्रुमि स्वकीय
 कीर्तियान् कर्तव्यम्, स एव च तेषां पारमार्थिक परामव इत्यपि (रघु० १५-८८)
 दशस्य सम्मक् प्रदीयितम् । अत्रान्न प्रानेच्छन् आचरन्तम्, दुरात्मनाम्, शरीरान्,
 दुष्टपानि अपि पूर्वदत्तवक्तानुमानेण सप्तद्वारानि भवन्ति, न तु वचनमदग कर्तव्य
 इत्येतन् अपि (रघु० १०-४०) इत्यादिभिः कर्तव्यं ज्ञानुं शक्यते । ' शरणं समागतं
 अरिभि विजिगीषया वादावन्तम् अपनोतकिरोटे सद्भि कर्तव्यम् ' इति इत्यपि
 परिपाटी नैकेभ्य वचनेभ्य ज्ञानुं शक्यते । एवञ्च शत्रुभाव समागतो ' सर्वथा
 शक्य एव ' इति मन्वा तं गृह सादृशः एव व्यवहार न कर्तव्य इत्येतत्
 ' सृष्टिदिग्गमनि अरोन् प्रहोतुम् भाष्यंम् अपेक्षित भवति (रघु० १८-१३) इत्यत्र
 सम्मक् प्रतिपादितम् । एकवारम् शत्रुभाव समागतम् अपि नृपतीन् तेषु अनुग्रहद्वया
 पुन तत्तेषां प्रदेनेषु तान् एव सम्भाव्य स्वसामन्त्रभावम् आशादनीया तै इत्यपि
 ' शत्रून् उद्धृत्य प्रतिरोपयन् स अत्रिभि ' (रघु० १०-४०) इत्यनेन सम्मक्
 प्रकटीकृतम् ।

मित्रवर्गः^४

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुराधिगन्तुं सहायवानेव ।

दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ मालविका० १-९

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ -रघु० १७-५८

घयनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।

मुमूर्च्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥

स हत्था वालिनं धीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

घातोः त्याग इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ -रघु० १२.५७-५८

रघुपतिरपि जातधेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्

प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।

रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा

मुजविजितविमानरत्नाचिरुद्धः प्रतस्थे पुरीम् ॥ -रघु० १२-१०४

४ 'मित्रवर्ग' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे वीर्यातिशयशालिन, पद्गुणसम्पन्नस्य, नीतिचतुष्टयोपपन्नस्य, शक्तित्रयसंसेव्यमानस्य अपि नृपस्य कार्यं, विना मित्र पूर्णतया ससाधितं न भवति, अतः मित्राणि अत्यन्तमावश्यकानि, तानि च किस्वरूपाणि अपेक्ष्यन्ते, तेषां किं कार्यम् इत्येतन्निदर्शकानि वचनानि अत्र सङ्गृह्यन्ते ।

अत्र प्रथमे श्लोके एव स्पष्टं प्रतिपादितम्, यत् अ-यकारे दीपेन विना कस्यापि चक्षुष्मत् कार्यं न भवति, तद्वदेव विविधं प्रतिबन्धं सहितं कार्यम् सपादयितुं मित्राणाम् अत्यन्तम् आवश्यकता (मालविका० १-९) । द्वितीयश्लोके राज्ञा अतिथितापि मध्यमशक्तिशाली मित्रवर्गः निर्मित (रघु० १७-५८) अनेन च वचनेन मित्राणां सामान्यतः मध्यमशक्तिमत्त्वम् एव बोध्यते, यतः शक्तिहीनानाम् कार्याय उपयोगो न भवति, सबलाश्च प्रायः मत्सरेण जिगीषया च विरोधकाः एव भवन्ति-नाम-तेषाम् अरिमण्डले एव समावेशो भवति इति पूर्वार्धेन प्रतिपादितम् । समानशक्ति-मत्त्वमिव समानव्यसनमपि राज्ञा मित्रभावस्य कारणं भवति इति 'समानव्यसनं रामस्य सख्यं मुमूर्च्छं' (रघु० १२-५७) इत्यनेन स्पष्टम् उक्तं भवति । मित्र-

उदयमस्तमयं च रघूदहाद्भुमयमानशिरे वसुधाधिपाः ।

स हि निदेशमलक्षयतामभूत्सुहृदयोहृदयः प्रतिगार्जिताम् । -रघु० ९-९

मातलिः — सख्युस्ते स किल श्रुतक्रतोरजय्यः

तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिः

तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥

राजा-अनुगृहीतोऽहम् अनया मघवतः संभावनया ।-शा० ६; पृ० २२८

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीधरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।

इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो वधन्दे ॥

-रघु० १३-७२

सामन्त-व्यवहारः

अनम्राणां समुद्धर्तस्तस्मात्सिन्धुरयादिषु ।

आत्मा संरक्षितः सुद्वैः वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ -रघु० ४-१५

भाव समागतेषु नृपेषु अनुग्रहार्थं तेभ्य राज्यादिप्रदानं विजिगीषुणा कार्यम् इत्येतत्
'चिरकाङ्क्षितं तत्पदे सुधीव सन्त्यवेदामन्' (रघु० १२-५८) 'प्रियमुहृहि विभी-
षणे वीरिण श्रिय सङ्गमम्य' (रघु० १२-१०४) इत्यादिभिः वचनैः स्पष्ट
प्रतिपादितम् । यथा स्वयं विजिगीषुणा कानिचित् मित्राणि सम्पादनीयानि, तेभ्य
च स्वकीयं कार्यं सम्पादनीयम् इति उक्तं, तथैव स्वयमपि कस्यचन विजिगीषोः
मित्रभावः सम्पादनीयं तद्द्वारा स्वकीयं कार्यं सम्पादनीयम् इत्यपि 'शनक्रतोः
इन्द्रस्य य अजय्य तस्य त्वं रणशिरसि निहन्ता स्मृतः । यन्नैशं तस्य सूर्यं अपाकर्तुं न
प्रभवति तदेव च तम चन्द्र अपाकरोति ।' इति मातलिप्रवचनेन, तदनन्तरं शतिति
राज्ञ दुष्यन्तस्य 'अनुगृहीतोऽहम् अनेन मघवत इन्द्रस्य अनुग्रहेण' (शाकु ६. पृ.
२२८) इति वचनेन मित्रभावस्य अपरं अत्र अपि स्पष्टं ज्ञायते । 'आपदि मित्र-
परीक्षा' इति सूक्तिस्मरणम् अपि 'दुर्जातबन्धु' 'समरेषु पुरःप्रहर्ता' (रघु०
१३-७२) इत्यादिभिः वचनैः भवयेत् ।

५ 'सामन्तव्यवहारः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे विजिगीषुणा राज्ञा सह
सामन्तानां व्यवहारं वादुष्कं भवति इत्येतन्प्रदर्शयानि वचनानि सङ्गृह्यन्ते ।

आपातपद्मप्रणताः कलभा इव ते रघुन् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ -रघु० ४-३७

कम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिह्रिष्टैश्क्षोटैः सार्धमानताः ॥ -रघु० ४-६९

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलधिक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध येः ॥ -रघु० ४-८३

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेयताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्चं पादयोः ॥ -रघु० ४-८४

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मधिजयी नृपः ।

श्रियं महेंद्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ -रघु० ४-४३

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

पुरस्कृतमभ्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ -रघु० ८-९

अनयत्प्रभुशक्तिसम्पदा वशमेको नृपतीनन्तरान् ।

अपरः प्रणिघातयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ -रघु० ८-१९

दिग्विजयार्थं प्रस्थितस्य राज्ञ रघो ये ये राजान समगता, तै सर्वैः अपि विविधैः नम्रभावप्रदर्शकै स्वकीयै आचरितं आत्मन राज्य सरक्षितम्, इत्येतत् महता वर्णनेन सम्यक् आविष्कृतम् । सुह्यदेशीया राजान वेतससदृशी वृत्तिम् आश्रितवन्त (रघु० ४-३५), वह्यदेशीया राजान आपादपद्मप्रणताः सन्त रघु संवर्धयामासु (रघु० ४-३७), कम्बोजदेशीया राजान समरे एव तस्य साहाय्यं कर्तुं सज्जीभूता (रघु० ४-६९), 'कामरूप' इत्याख्याना देशाना राजा उत्कृष्टदन्तिनाम् प्रदानेन विजिगीषु राजान रघु सिषेवे, किञ्च उपहाररूपेण रत्नपुष्पं अपि तम् अर्चयामास (रघु ४-८३, ८४) इत्यादि सविस्तरैः विविधै वर्णने सम्यक् ज्ञातुं शक्यते । अत्र च सामान्तव्यवहारे साक्षात् भूप्रदेशस्य अपहरणं न आसीत्, किन्तु कररूपेण अपहरणरूपेण वा लट्म्या - सम्पद एव स्वीकारं सर्वत्र विजिगीषव चक्रुः

पक्षाच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
 नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥
 -रघु० १३-२२

तमध्वराय मुक्तासं रक्षःकपिनरेखराः ।
 मेघाः सस्यमिवाग्मोभिरभ्यर्षन्नुपायनैः ॥ -रघु० १५-५८

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।
 दधुः शिरोभिर्भूपालाः देवाः पौरन्दरीमिव ॥ -रघु० १७-७९

अरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिमिरस्पृशन् ।
 वृषतपः शतशो महतो यथा शतमखं तमखण्डितपीरुपम् ॥ -रघु० ९-१३

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नम् सम्राजधरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
 प्रस्थानप्रणतिभिरद्गुर्लुपु चक्रुः मौलिस्रवच्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥
 -रघु० ४-८८

इत्येतत् 'गृहीतप्रतिमुक्तस्य श्रिय जहार न मेदिनीम् (रघु० ४ ४३)' इति वर्णनेन सम्भक् ज्ञातुं शक्यते । "सामन्तानां नागापेक्षया ते यथा नम्रभाव प्राप्नुयुः तथैव सम्राज्ञा विजिगीषुषा राज्ञा वतितव्यम्" इत्येतत् "पुरस्कृतमध्यम ॥ (अज) नृपान् अनुद्धरन् सन् नमयामास (रघु० ८-९)" इत्यनेन स्पष्टम् आविष्कृतम् । षाडशराजमण्डले यातव्य-वार्णिप्रहादिस्थान समापन्नां नृपानां कोश-दण्डवो महिम्ना भशीकर्तव्यम्' इति 'प्रमुचनितमम्पदा अन्नरान् नृपानां वशम् आनयत्' (रघु० ८-१९) इत्यनेन स्पष्टं भवति ।

सामन्तभाव सम्पादयितुं समुत्सुका उपप्लविनः राजानः विजिगीषोः सम्राज धर्मोत्तरत्व प्राधान्येन अपेक्षन्ते इत्येतत् "नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तर मध्यममाश्रयन्ते (रघु० १३-२२)" इत्यनेन स्पष्टं प्रतिपादितम् । यथाकालं सामन्तं उपायनादिप्रदानेन सम्राज्ञा सत्कारादिकं सम्पादनीयम्, स्वकीयसेवाभावस्य आविष्करणीयं इति (रघु० १५-५८, १७-७९, ९-१३, ४-८८), इत्यादिभिः श्लोकैः सम्भक् ज्ञायते ।

शक्तित्रयम्^६

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

स चकार परस्तस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ -रघु० १७-६३

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।

उपगतो विनिर्नापुरिथ प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ -रघु० ९-१८

प्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितमाग्यसम्पदम् ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिदार्थमक्षयम्

-रघु० ३-१३

अनयत्प्रभुशक्तिसम्पदा यशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ -रघु० ८-१९

६ 'शक्तित्रयम्'— इत्यस्मिन् उपप्रकरणे प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीना निर्देश-
पराणि वचनानि सद्गृह्यन्ते । राजनीती मन्त्रशक्तेः प्राधान्येन निरूपणाय 'सञ्चिच'
इत्यस्मिन् प्रकरणे 'मन्त्रविमर्श' इत्येकम् उपप्रकरणं पार्थक्येन कृतम् । अतः
अत्र शक्तित्रयरूपेण मन्त्रशक्ते यत्र समावेशं तानि एव वचनानि 'शक्तित्रयम्'
इत्यस्मिन् उपप्रकरणे सद्गृह्यन्ते । तिसृभिः शक्तिभिः एव राज्ञा सर्वं कार्यं साधितं
भवति इति एतन्निदर्शकानि सदृशाकाराणि बहूनि वचनानि वर्तन्ते । 'सर्पस्य
शिरोरत्नमिव अतिथे शक्तित्रयम् अपक्रष्टु कोऽपि समर्थं न बभूव । अतिथिस्तु
दात्रभ्य तदेव शक्तित्रयम्, अयस्कान्तः लीहम् इव, विनायासमेव अपकृष्टवान्'
(रघु० १७-६३) इति वर्णनेन अतिथे प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीना बलम्, अन्यनृपाणां
प्रभुमन्त्रोत्साहशक्त्यपेक्षया अधिकतरम् आसीत् इति स्पष्टं जायते । तथैव 'दशरथ-
तिसृभिः भार्याभिः सेव्यमानः तथैव तिसृभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिः सेव्यमानः'
(रघु० ९-१८) इत्यत्र, तथैव 'त्रिसाधना शक्तिः अक्षयम् अक्षयम् इव शचीसमा
सुदक्षिणा सुमुहुते पुत्र (राजानं रघुम्) असूत' (रघु० ३-१३) इत्यत्रापि वैभवप्राप्तये
अक्षय्यार्थप्राप्तये च शक्तित्रयम् एव मूलम् इति स्पष्टम् आविष्कृतम् । 'प्रभुशक्ति-
बलात् एव स एकोऽपि अजं नैकान् नृपतीन् वशम् अनयत्' (रघु० ८-१९)
इत्यनेन क्रमतः प्राथम्यम् इव, शक्तिषु प्रभुशक्ते प्राधान्यम् अपि वर्तते इति अत्र
सम्यक् ससूचितम् । यात्रार्थं दिग्विजयाय वा प्रस्थातुवामाना विजिगीषुणा नृपाणां

सरितः कुर्वती गाघाः पयश्चास्थानकर्दमान् ।
यान्नायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं सरद् । -रघु० ४-२४

नीतिचतुष्टयम् ७

ते चतुर्थसहितास्रयो बभुवुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।
सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ -रघु० ११-५५

सुराज इव दन्तैर्मग्नदेत्यासिधारीः
नय इव पणवन्धव्यक्तयोर्गैरुपायैः ।
हरिरिव मुग्दीर्घदोर्भिरंशैस्तदीयैः
पतिरवनिपतीनां तैश्चकारो चतुर्भिः ॥ -रघु० १०-८६

तस्मै निशाचरैश्चर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
काले खलु समारब्धाः फलं वध्नन्ति नीतयः ॥ -रघु० १२-६९

सौमित्रिणा साधरजेन मन्दमाधूतबालव्यजो रघस्यः ।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसङ्घात इव प्रवृद्धः ॥ -रघु० १४-११

शक्तित्रयस्य साहाय्यम् एव अपेक्ष्यते इत्येतत् 'शक्ते प्रथमं राजानं रघुं सरद्
यान्नायै चोदयामास' (रघु० ४-२४) इत्यत्र स्पष्टम् उक्तम् । अतः, सर्वे अपि
नृपः कियोपतश्च किञ्चिदपि प्रभुमन्त्रोत्साहसहितमभ्यर्षैः एव भाव्यम् इति अनेन
प्रकरणेन ज्ञातुं शक्यते ।

७ 'नीतिचतुष्टयम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे प्रसिद्धानां 'साम-दान-दण्ड-
भेद' दत्तारूपानां चतसृणां नीतीनां निवेशनरूपाणि वचनानि अत्र सङ्गृह्यन्ते ।
रामलक्ष्मणभरतगण्डुणा चत्वारः मूर्तिमन्तः साम-दानविधि-भेद-निग्रहा इव
बभूवुः इति (रघु० ११-५५) इत्यत्र प्रकटीकृतम् । 'पणवन्धेन नाम साम्ना एव
ज्ञातोपयोगः' चतुर्भिः नीतिभिः इव, चतुर्भिः कुमारैः स राजा दशरथः शूद्रुभे
(रघु० १०-८६) इत्यत्र उक्तम् । योग्यकाले एव समारब्धाः सामदानादयः नीतयः
फलं वध्नन्ति; अत एव राघवः तस्मै विभीषणाय रावणराज्यदानं प्रतिशुश्राव' ।

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिः चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ -रघु० १८-१५

इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।

आ तीर्यादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ -रघु० १७-६८

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः ।

तस्य दण्डयतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशियत ॥ -रघु० १७-६२

वैतालिकः— दिष्ट्या दण्डेनैवारिशिरःसु वर्तते देवः ।

-मालविका० अ० ५, पृ. १३१

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिघ दक्षिणः ॥ -रघु० ४-८

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अभ्यर्षकामौ तस्यास्तां घर्म एव मनीषिणः ॥ -रघु० १-२५

समतया घसुवृष्टियिसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।

अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरी सवरुणावरुणाप्रसरं रुचा ॥ -रघु० ९-६

(रघु० १२-६९), चतुर्दशे सर्गे अपि 'चतुर्णां भ्रातृणा प्रवृद्धः साक्षाद् उपाय-
सङ्घात इव' इत्यनेनापि चतसृणा नीतीना स्थाने स्थाने सहेतु वैशिष्ट्यं बोधयति ।
'अस्खलितैश्चतुर्भिः उपक्रमैः स अहीनगु राजा चतुर्दिगीशः बभूव' (रघु०
१८-१५) इत्यत्र 'उपक्रमैः' शब्देनापि सामादिनीतीनामेव बोधः । दण्डनीतेः
पार्यवयेन वैशिष्ट्यपूर्वं प्रतिपादनावसरे 'तस्य दण्डवत् अतिथे. दण्ड. स्वदेहाद् न
अभियत' (रघु० १७-६२) इत्यत्र, तथैव 'दिष्ट्या दण्डेनैव अरिशिरस्सु वर्तते
देवः' (मालविका. ५ पृ० १३१) तथा च 'नातिशीतोष्ण दक्षिण. नभस्वान् इव
रघु युक्तदण्डतया सर्वस्य मनः आददे' (रघु० ४-८), 'स्थित्यै एव दण्ड्यान्
दण्डयतः' (रघु० १-२५) तथा च 'अत्यन्त बाल्यदत्ताया' एव सः सुदर्शन.
श्रुतवृद्धयोगात् दण्डनीतेः फलानि अन्वभूत्' (रघु० १८-४६), इत्यादिषु वचनेषु
राजा मूलाधारभूतायाः दण्डनीते. महत्त्वप्रतिपादकानि वचनानि सप्रथितानि ।
उत्तमसूत्रित्वेन स्यात्, 'केवला नीति. प्रयुक्ता सती कातयम् आविष्टत भवति,

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्बत्नी प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ -रघु० १५-१३

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥

-रघु० १८-४६

कातर्यं केषला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाम्भ्यामन्वियेष सः । -रघु० १७-४७

पाद्गुण्यम्

पणवन्धमुखान् गुणानजः पडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।

धुरभ्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोटकाञ्चनः ॥ -रघु० ८-२१

॥ गुणानां फलानां च पण्णां पण्मुखविक्रमः ।

धम्य विनियोगज्ञः साधनीयेषु घस्तुषु ॥ -रघु० १७-६५

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भभ्या ।

सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताधिवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥

-शुमार० १-२२

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः शूरे प्रतिहतक्रियाः ।

वीर्यवन्त्यीप्रधानीव विकारे सांनिपातिके ॥ -शुमार० २-४८

शेवत्रं तीर्थम् आधिष्ठितं धेत् तत् दशानन्दचेष्टितं नाम पादवी प्रवृत्ति योषयति,
(रघु० १७-४७) इत्यत्र नीतिगण्डः गामदाननोष्यो. धोषयः, तीर्थं-तस्मिन्
दण्डनेदयो योषयः इति ।

८ 'पाद्गुण्यम्' इत्यस्मिन् उपक्रमने (१) कथि, (२) विष्टः
(३) पानम्, (४) जातनम्, (५) द्वैषम् (६) आशय इति पण्णां गुणानां
वर्णनपरति वषमानि सप्रवितानि । धनुषु एतस्याम् एव पण्णां गुणानाम् वषमान-

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सद्रूपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मवुसम्मृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ -रघु० ९-२७

शक्येध्येवाभयघात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाभ्यःप्रार्थी दवानलः ॥ -रघु० १७-५६

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलावलम् ।

ययावेभिर्बलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यया ॥ -रघु० १७-५९

राजा—वाहतक, किं प्रतिपद्यते वैदर्भः ।

अमात्यः—देव, आत्मविनाशम् ।

राजा— लिखितं निदेशं श्रोतुमिच्छामि ।

अमात्य— इदं तद् लिखितम् ।— “पूष्येनाहमादिष्टः ‘भवतः पितृव्यपुत्रः कुमारो माघवसेनः प्रतिश्रुतसम्बन्धः ममोपान्तिकमागच्छन्नन्तरा त्वदीयेनान्तपालेन अवस्कन्ध गृहीतः । स त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्यः मोक्षयितव्यः’ इति । तत्र वो न विदितं यत्तुल्याभिजनेपुं भूमिहरेषु राज्ञां प्रवृत्तिरीदृक् । अतोऽत्र मध्यस्थः पूष्यो भवितुमर्हति ।”.....

अथ अवश्यमेव माघवसेनः प्रतिमोक्षयितव्यः । श्रूयतामभिसन्धिः—

मौर्यसचिधं विमुञ्चति यदि पूष्यः संयतं मम श्यालम् ।

मोक्षता माघवसेनं ततोऽहमपि बन्धनात्सद्यः ॥

मालविका० १-७

पूर्वकम् उपाययोजनाया, सर्वदा राज्ञा सावधानेन प्रवर्तनीयम् इति ‘पणबन्धमुखान् गुणान्’ -रघु० ८-२१ ‘ना अतिथिं पण्णा गुणाना बलाना च विनियोगज्ञ वमूव’ -रघु० १७-६७ इत्यादिभिः स्पष्टमुक्तम् । मालविकायामपि ‘यातव्यपक्षे स्थितस्य वैदर्भस्य प्रकृत्यभिन्नत्व प्रतिकूलचारित्व च स्पष्टमुक्तम् । तथा च चतसृभिः नीतिभिः

राजा—(सरोपम्) कथं कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरति अनात्मज्ञः ।

बाह्यतक, प्रकृत्यमित्रः प्रतिकूलचारी च मे वैदर्भः । तद्यातव्यपक्षे
स्थितस्य पूयं सङ्कल्पितमुन्मूलनाय वीरसेनप्रमुखं दण्डचक्रमाज्ञापय ।

मालविका० १-पृ. १८

इत्यमाराध्यमानोऽपि ह्विश्नाति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ -कुमार० २-४०

पद्मि गुणं च सम्यज्ञा सनी एव थी सदुपकारफला भवति इति ' -रघु०
९-२७ अत्र सम्यक् ससूचितम् । पणवन्धसाद्र सन्धी रुड ।

४ कोशः

करादिः^१

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसङ्ग्रहः ।

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्दते ॥ -रघु० १७-६१

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ -रघु० १-१८

खनिभिः सुपुत्रे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनेर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ -रघु० १७-६६

सप्तसु राज्याङ्गेषु काशस्य चतुर्थम् नाम मध्यम स्थानम्, शरीरे 'प्राणा' इति समूहितम् । देहलीदीपन्यायेन पूर्वस्मिन् अङ्गत्रये उत्तरे च अङ्गत्रये सममेव उप-कुर्वन् अथ 'कोपधिभागः' राज्याङ्गानां मूलाधारभूतो भवति । भारतीयराजनीती राजभिः क्रियमाण कोपपूर्ण सर्वथा साध्यत्वेन अभिमत न आसीत्, इति एतत् एव कालिदासीपवादमयात् ज्ञातुं शक्यते । एतदुपवृहणार्थम् एव 'अतिधे राज्ञ अर्थ-सङ्ग्रह 'कोशेन आश्रणीयत्वम्' इति हेतुना एव कृत आसीत् (रघु० १७-६०)

राज्ञ दिशिपस्य अर्थकामो धर्म एव आस्ताम् (रघु० १-२५) 'इत्यादिना कालि-दासेन अर्थविभागस्य गौणत्व प्रतिपादितम् । सप्तसु अपि उपरिष्ठनेषु सिद्धान्तभूतेषु धर्मेण, अर्थसङ्ग्रहविषये कोपरेक्षणविषय वा नृपतिना निरपेक्षेण, उदासीनेन वा न भाव्यम् इति एतत् प्रदर्शयितुम् एव, 'स अर्थकामाभ्यां धर्मं न ववाधे, धर्मो च अर्थकामो न ववाधे, कामेन वा अर्थं न ववाधे, (रघु० १७-५७) 'रामचन्द्र धर्मार्थ-कामेषु समा वृत्ति प्रपेदे, (रघु० १४-२१)' इत्यादीनि विशिष्टसिद्धातप्रतिपादकानि वचनानि कालिदासेन सङ्ग्रहितानि ।

(१) करादि —कोपे अर्थसङ्ग्रह तावत् प्रजाभ्य कररूपेण गृह्यमाणेन धनेन एव प्राधान्येन आसीत् इति 'स ताभ्य बलिमग्रहीत्' (रघु० १-१८) इत्यादिना ज्ञायते । प्रजाभ्य स्वीक्रियमाण करश्च अजितवित्तस्य सस्यस्यच पञ्चाशत्पेण आसीत् इति 'पञ्चाशमूर्ध्या इव रक्षिताया, (रघु० २-६६)' तान्युन्मूल्यपञ्चादिकत् संकतामि

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरभ्युच्छिताः कर्मभिरप्यवन्धैः ।

अन्योन्यदेशप्रविगागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ -रघु० १६-२

वतसस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।

कवस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं पष्टान्ममुर्वा इव रक्षितायाः ॥

-रघु० २-६६

तपो रक्षन् स विष्णोर्म्यस्तत्क्रेम्यश्च सम्पदः ।

ययात्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि पडंशभाक् ॥ -रघु० १७-६५

निर्धर्दते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युञ्छपष्टाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्षजलानि कषिचत्

-रघु० ५-८

विदूषकः- नीवारपट्टभागमस्माकमुपहरन्तिवति ।

-शाकु० अ० २; पृ० ७६

यदुत्तिष्ठति वर्णैभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःपट्टभागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ -शाकु० २-१३

(रघु० ५-८), 'नीवारपट्टभागमस्माकमुपहरन्तु (शाकु० २-७६)' आरण्यका तपसः पट्ट भाग ददति (शाकु० २-१३) 'वर्णैरपि पडंशभाक् चक्रे (रघु० १७-६५) इत्यादिवचनं स्फुटीभवति । अतिथिः 'एतिभि रत्नम् अलभत, इनेभ्यः गजान्- गजरूप धन लेभे, क्षेत्रेभ्य सस्य च प्राप (रघु० १७-६६) एभि वचन. राजां मूलधनस्य प्राप्तिविषये तावान्यत ज्ञान भवति । मूलधनेषु यया एत्वाना, रत्नानां च अन्तर्भावः तथैव गजानामपि अन्तर्भाव आसीत् इति 'सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैः (रघु० १६-२) 'इत्यनेन अपि स्पष्टं ज्ञातं भवति । प्रायः तपस्विभ्यः नीवारादि- कडङ्गरोगाणां घान्याना पट्ट भागः नृपैः याह्यः, इत्येतन् 'उञ्छपष्टाङ्कित- सैकतानि (रघु० ५-८) नीवारपट्टभागमुपहरन्ति (शाकु० २ पृ. ७६) इत्यादिभि. वचनैः ज्ञातुं शक्यते । तथैवैकम् परमधामिह, राग्यधर्मणि कुतल, दुष्पन् 'अश्वत्थम् तप पट्ट भागम् आरण्यका न ददति (शाकु० २-१३) ' इति उक्त्या तपस्विभ्य. नीवारादिपट्टाङ्कितसैकतानि आ-मन अनु-मुक्ता प्रवृत्ति ।

सामन्तेभ्यः अग्रहार-बलिरूप-करादिः^२

तेषां सदश्वभूयिष्ठा तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुःशश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ -रघु० ४-७०

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ -रघु० ४-४३

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्चं पादयोः ॥ -रघु० ४-८४

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध येः ॥ -रघु० ४-८३

निर्वशधनम्^३

राजाः—(अनुवाच्य) कथम् । सहस्रद्रव्यवहारी सार्यवाहो धनमिश्रो नाम
नौव्यसने विषमः । अनपत्यश्च किल तपस्वी ।

२. सामन्तेभ्यः अग्रहारबलिप्राप्ति—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे अग्रहाररूपेण, उपदारूपेण, साक्षात् कररूपेण वा, जितेभ्यः शत्रुभ्यः स्वसामन्तभाव प्रापितेभ्यश्च यद् द्रव्यादि नृपैः कोशे सञ्चीयते स्म, तद्विषयकाणि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । यथा गजाना मूलधनत्वम् उपरि प्रतिपादितम्, तथैव अश्वानामपि कररूपेण उपदारूपेण वा स्वीकार तदानीन्तनै राजभिः क्रियते स्म इति एतत् 'सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गा-द्रविणराशयः, उपदारूपेण सामन्तेभ्यः रघुणा लब्धा. (रघु० ४-४३) ' 'भिन्नकटै, नाम. कामरूपाणाम् ईश. रघु भेजे (रघु० ४-८३) ' इत्याद्युदाहरणं जायते । 'रघुः महेन्द्रनाथस्य श्रियं जहार, न मेदिनीम् (रघु० ४-४३) ' 'कामरूपेश्वरः रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्चं (रघु० ४-८४) ' इत्यादिभि उदाहरणैः साक्षात् धनम् एव स्वीकृतम्, भूभागस्य तु हेतुपुर सरं तेन रघुणा सामन्तेभ्यः स्वीकार. न वृतः इति अभिव्यज्यते ।

३. 'निर्वशधनम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे सन्ततिविच्छेदेन निरबलम्बाना कुलाना सम्पदः राजानम् उपतिष्ठन्ति इत्येतत्—'अनपत्यश्च किल तपस्वी, अतः तस्य अयंसञ्चयः राजगामो (शाकु० ६, पृ. २९९) ' इत्यनेन ज्ञातुं शक्यते ।

राजगामी तस्यार्थसंचय इत्येतदमात्येन लिखितम् । बहु-
धनत्वात् बहुपत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि
काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।

—शाकु० ६, पृ. २१९

राजाः—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) एवं मोः सन्ततिच्छेदनिरवलम्ब्यानां
कुलानां मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते
पुरुवंशश्रीरकाले इवोत्तबीजा भूरेवं वृत्ता ।

प्रतिहारीः— देव, इदानीमेष साकेतस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्धृत्तपुंसवना
जायास्य श्रूयते ।

राजाः—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । गच्छ । एवममात्यं ब्रूहि ।
—शाकु० ६, पृ. २२०

कोशनिरभिलाषित्यम्^४

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे घर्ममनानुरः ।

अगृध्नुराददे सोऽर्धमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ —रघु० १-२१

स विश्वजितमाजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिथ ॥ —रघु० ४-८६

४. 'कोशनिरभिलाषित्यम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे विविधैः उपायैः सम्याग्धैः
यदं, कृते च कोशमन्वये राजा तत्र निरपेक्षानातृत्तिरेव इष्टा इत्येतत् प्रतिपादयितुं
'स अगृध्नु सन् अर्धमाददे (रघु० १-२१) इत्यत्र उक्तम् । किञ्च सम्यादिनम्य
कोशस्य विनियोगः दानादिभ्येण, प्रजासु एव पुन पुन कर्तव्य इत्येतत् 'सर्वस्व-
दक्षिणम् (रघु० ४-८६) 'निनेषविश्राणितवामनामम्' (रघु० ५-१)' इत्यादिभिः
वचनैः जानु पाठयते । तथैव 'आदानं हि विसर्गाय' (रघु० ४-८६) इत्यनेन नृपैः
गन्वितातां कोशानां विनियोगं कर्तव्यं समीचीनतया प्रतिपादितम् ।

५ राष्ट्रम्

प्रदेशः सीमा च'

राजराक्षितव्यानि तपोधनानि नाम । -शाकुं० १-२०

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्रीम् ।

एकः कृत्स्नां नगरपरिषप्रंशुवाहुर्मुनाक्ति ॥

आशंसन्ते सुरयुवतयो बद्धवैरा हि दैत्यैः ।

अस्याधिज्ये घन्पि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ -शाकु० २-१५

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ -रघु० १-५

स वेलावप्रवलयं परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ -रघु० १-३०

पृथिव्याः यः शरणं सः तव समीपे वर्तते । -शाकु० ३, पु १०६

१. प्रदेशः ' स्वाम्यमात्य 'इत्यत्र राष्ट्रशब्देन, पञ्चमेन राज्याङ्गेन विशिष्टः भूभाग एव अभिमतः, यत्र राज्ञा स्वकीय राज्य प्रचालनीयम् तत्र भूखण्ड प्रदेश वा लक्ष्यीकृत्य अत्र यानि वचनानि सङ्गृह्यितानि । अनेन एतत् ज्ञातं भवति यत् अन्येषां पणामपि राज्याङ्गानाम् अयं विभाग 'अधिकरणरूपेण आधारभूतः इति । तेषां विजिगीषुणा राज्ञा राज्यस्य प्रदेश तावत् चतुसमुद्रवलयान्निर्गत इति ' आसमुद्रक्षितीशानाम् (रघु० १-५) ' वेलावप्रवलयं, परिखीकृतसागरा, (रघु० १-३०) ' ' उदधिश्यामसीमा धरित्रीम् (शाकु० २-१५) ' इत्यादिवचनं ज्ञातुं शक्यते । ' इक्ष्वाकूणामिव भूमिं सशैलवनकानना ' इति रामायण समानयन् कालिदासः, तपोवनगिरिमुहादीनामपि विषये राज्ञा प्रभुत्वमाविष्करोति । ' अन्योन्य-देशप्रविभागसीमा ते लवादयः न व्यतीतयु (रघु० १६-२) ' इत्यनेन परस्पर-

ते सेतुवार्तागजवन्धमुख्यैरभ्युच्छिताः कर्मभिरप्यकथ्यैः ।
अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥

-रघु० १६-२

सुराज्य-निर्देशः^२

तद्रक्ष कल्प्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वल्मात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रमिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमेन्द्रमाहुः ॥

-रघु० २-५०

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रतारामहसङ्कुलाऽपि व्योतिष्मती चन्द्रमसेव रात्रिः । -रघु० ६-२२

नृपविहीनराज्यावस्था^३

त्रिप्रोपितकुमारं तद् राज्यमस्तमितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां यथौ ॥ -रघु० १२-११

सहस्रापेण राज्यानि प्रजास्रता राज्ञा, स्वस्वमीमापरिपालने अन्यसीमानतिक्रमे च प्रवृत्तिरयनेन सामान्यानां नृपाणां परिमितः भूमान् वर्गितो भवति ।

२. 'सुराज्यनिर्देश' — 'राष्ट्र' इत्यग्निन् प्रवरणे विविधानां राज्य-
शासनसंस्थानां कल्पना का आसन् इत्येतद्वदसंज्ञानि कल्पनानि सदागृह्यन्ते । तत्र
मुद्राग्याल्पनामपि ह्यस्य 'अथ राज्यम् ऐन्द्रम् पदम् आहुः' (रघु० २-५०)
'अन्ये नृपा कामं सन्तु, भूमिम् अनेन राज्ञा राजन्वतीम् आहुः, (रघु० ६-२२)
इति कथनेन कालिदासीयवाक्यमने यः सुराज्यकल्पनाया आविष्कारं भवति, त
साधो भवति ।

३. नृपविहीनराज्यावस्था—शोभ्य साध्वनम् सर्वेषाम् अति नीतिविदाम्
आत्मान्येन समिपतः अराज्यवाद् तस्य उन्नेन, कालिदासीयवाक्यमने सुराज्य उर-
राज्यो न भवति, किन्तु चानिर्दिष्ट अनुपमन्वे राष्ट्रम् का वा कल्पना भवति इत्ये-

स्वर्गामिनस्तस्य तमेकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवन्चकार ॥

-रघु० १८-३६

द्वैराज्यकल्पना ४

राजा— मीढ्रल्य । तत्रमवतोर्भ्रात्रोर्यज्ञसेनमाधवसेनयोर्द्वैराज्यमव-
स्थापयितुकामोऽस्मि ।

तौ पृथक् वरदाकूले शिष्टामुत्तरदक्षिणे ।

नक्तदिवं विभज्योभौ शीतोष्णकिरणाधिव ॥ -मालविका० ५-१३

कञ्चुकी— विजयतां देवः । अमात्यो विज्ञापयति । अहो कल्याणी
देवस्य बुद्धिः । मन्त्रिपरिपदोऽप्येवमेव दर्शनम् । कुतः—

द्विधा विभक्तां श्रियमुद्रहन्तौ घुरं सदश्राविव सङ्ग्रहीतुः ।

तौ स्थास्यतस्ते नृपती निदेशे परस्परावग्रहनिर्विकारौ ॥

-मालविका० ५-१४

तत् अस्मिन् प्रकरणे उद्धृतं ' अस्तमितेस्वर राज्य द्विषामामिपता ययी (रघु०
१२-११) ' अनाथदीना प्रकृतीरवेक्ष्य (रघु० १८-३६) ' इत्यादिवचनं सम्यक्
जायते ।

४ द्वैराज्यकल्पना—इत्यस्मिन् प्रकरणे शासनसस्यादृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्व-
पूर्णानि वचनानि सङ्ग्रहितानि । मालविकाग्निमित्रे यज्ञसेनमाधवसेनयोः द्वैराज्यम्
अवस्थापयितुकामेन राज्ञा अग्निमित्रेण स्पष्टम् उक्तं यत्—' वरदाकूले तौ उत्तरेदक्षिणे
पृथक् शिष्टाम् ' इति (मालविका० ५-१३) । मन्त्रिभिरपि तत् सम्यक् अनुमतं
यत्—' द्विधा विभक्तां श्रियमुद्रहन्तौ तौ परस्परप्रदेशविषये निरभिलाषी सन्तौ
शासकरत्वेन सदश्वौ घुरमिव स्थास्यत ' इति (मालविका० ५-१४) रघुवशे पञ्च-
दशे सर्गे अपि ' लक्ष्मण आत्मसम्मवी अद्भगद-चन्द्रकेतू वारापयप्रदेशस्य अधिपती
चकार (रघु० १५-३६) ' इत्यनेन द्वैराज्यकल्पनाया न स्पष्टमाविष्करणम् पर
ससूचनं वर्तते एव ।

अङ्गदं चन्द्रकेतु च लक्ष्मणोप्यात्मसम्मवी ।

शासनान्द्रघुनायस्य चक्रे कारापयेश्वरी ॥ -रघु० १५-३६

धर्मप्रधानराज्यसंस्था^६

स्थित्यै दण्डयतो दण्डयान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिण ॥ -रघु० १-२५

पतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते खुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोर्गती ॥ -रघु० ८-१६

दुदोह गां स यज्ञाय सत्याय मथत्रा दिवम् ।

सम्पद्दिनिमयेनोभौ दधत्तुर्भुवनद्वयम् ॥ -रघु० १-२६

राजा—मुखं, अन्यद्भागधेयमेतेषा रक्षणे निपतति, यद्वत्नराशीनपि

विहायाभिनन्द्यम् । पश्य,

यदुत्तिष्ठति वर्णभ्यो नृपाणा क्षयि तत्फलम् ।

तपःपद्भागमक्षर्यं ददत्यारण्यका हि नः । -शाकु० २-१३

पुरुपार्षेषु समानता^६

पितुर्नियोगाद्भनवासमेन निस्तीर्य राम प्रतिपन्नराज्यम् ।

धर्मार्थकामेषु ममां प्रपेदे यथा तथेभारजेन वृत्तिम् ॥ -रघु० १४-२१

६ धर्मप्रधानराज्यसंस्था—चतुर्षु पुरुपार्षेषु प्रथमपुरुपार्षेयस्य शासनसंस्थायाः प्राणम्य वृत्ति उदाहरणे जगत् क्षययते । 'द्वितीय यज्ञाय गा दुदोह (रघु० १-२६)' 'दिलोपय्य अर्थवामो धर्म एव आस्ताम् (रघु० १-२५)' 'तन्म्विना रक्षणे अन्यद्भागधेय यद्वत्नराशीनपि विहाय अभिनन्द्यम्' (शाकु० १-२३) इत्यादिभिः उदाहरणे राष्ट्रस्य रक्षणं प्राणायनेन परम्परायतेन धर्मार्थं कर्तव्यम् इति तैर्बोध्यते ।

६ पुरुपार्षेषु समानता—यथा धर्मस्यैव प्राणान्य शासनसंस्थायां कालिदासेन उक्तम्, तथैव चतुर्णां पुरुपार्षाणां समानता अपि प्रसङ्गादिबोधेषु तेन प्रतिपादिता ।

न धर्ममर्षकामाम्यां वबाधे न च तेन तौ ।

नार्यं कामेन कामं वा सोऽर्येन सदृशस्त्रिषु ॥ -रघु० १७-५७

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ -रघु० १०-८४

राज्य-सुखकल्पना*

राजा—सर्वः प्रार्थितमर्षमधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः । राज्ञां तु
चरितार्थता दुःखोत्तरैव ।

औरसुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा ।

क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेवम् ॥

नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय ।

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ -शाकु० ५, पृ. १५७

* धर्मार्थकामेषु रामचन्द्र समा वृत्तिं प्रपेदे (रघु० १४-२१) ' अतिथिं त्रिषु
अपि धर्मार्थकामरूपेषु, पुरुषार्थेषु समानं सन् राज्यं दाशास (रघु १७-५७) इत्यादिभि
पुरुषार्थानाम् समानस्थानम् शासनसंस्थाविषयैऽपि साम्यम् च स्पष्टम् उक्तं भवति ।

७ राज्यसुखकल्पना—इति प्रकरणे केवलं राज्यस्य सम्यक्स्वरूपा
विधकरणाय कालिदासेन उपवर्णितं शाकुन्तले वर्तमानं दलोकम् उपनिबद्धम् एव अत्र
बदाहृतम् । राष्ट्रस्य शासने क्रियमाणे राज्ञां तु सुखं नास्ति एव, प्रत्युत तु संप्रधानमेव
वत्, इति उपवर्ण्ये कालिदास पुनः आह,—राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रमिव अतिश्रमापनय-
नाय न भवति तथा श्रमाय अपि न भवति । इति । शाकु० ५, पृ १५७

६ दुर्गाः

दुर्ग-विशेषाः

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्रिगुहाशयः ॥ -रघु० १७-५२

अस्ति देव्या वर्णाशरो भ्राता वीरसेनो नाम ।

स भर्त्रा अन्तपालदुर्गे नर्मदाकूले स्थापितः ॥ -मालविका० १५ २२

अस्मिन् प्रकरणे राजा प्राकारादिवेष्टिताना विशिष्टाना निवासस्थानानाम् धन्व-
दुर्ग-महीदुर्ग-अब्दुर्ग-गिरिदुर्गादीना वर्णनम् सङ्ग्रहितं भवेत् । तथा च मनु - ' धन्वदुर्गं
महीदुर्गमब्दुर्गं वाह्यमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाधित्य वसेत्पुरम् ॥ ' इति ।
सर्वेषु रक्षणोपायत्वेन सेनादिनिवेशार्थं सीमादो स्थापिताना मरुक्षितानाम् दुर्गाणां च
वर्णनम् आवश्यकम् । परम् बालिदासीयवाङ्मये एतादृशानां दुर्गाणां वर्णनपराणि
वचनानि अतीव अल्पानि उपलभ्यन्ते । तृतीयं य प्रकारं अस्माभिः अत्र सङ्गृहितं,
स ' राजधानी ' वर्णनात्मकः । राजधानीविषये सामान्यतः तदानीकाले वा कल्पना
आसीत्, राजधान्या विद्यामानानाम् ऋद्धापणानाम् राजपरयानाम्, विहारोपवनानाम्
विलासिनीनाम् अभिसारिकादीनाम् च कीदृक् व्यवहार आसीत् इत्येतत्प्रदर्शनानि
वचनानि सङ्गृह्यन्ते । तानि च बहुत्र वैपुल्येन सम्पादयितुं शक्यन्ते, तथापि केवल
सामान्यज्ञानाय तेषाम् अत्र निर्देशः ।

१ ' दुर्गा '—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे धन्वाद्विषयद्विषयदुर्गाणाम् उल्लेखपरम्
एकम् वचनम् वर्तते । इत्येव शत्रून् राट् समर्थस्यापि राज्ञः अनिषे दुर्गाणि परं दुर्घ-
र्षाणि आसत् इति वर्णनेन राजा दुर्गस्य अत्यन्तम् आवश्यकता बोध्यते । अर्पान्तर-
न्यासेन एव बालिदासेन एतत् स्पष्टीकृतम् यत्—गजाम्बन्दनममर्थस्य अपि गिहस्य
गिरिगुहासु निवासः न भीया भवति, किन्तु स्वभावा एव इति (रघु० १७-५२) ।
मालविकायां प्रथमेद्वये ' अन्तपालदुर्ग ' इति उल्लेख उपलभ्यते । अन्तरालो नाम
स्यस्य सामन्तापरम् च गौमाविभागः, तत्र महता प्रयत्नेन स्थापितं दुर्गं, अन्तपाल-
दुर्गः । एतेन स्वराज्यसीमासंरक्षणार्थं तत्र तत्र भीमाविभागेषु दुर्गाणां मरुषान्त
कियन्ते एव इत्येतत् स्पष्टं प्रतिपादनं भवति ।

राजधानीवर्णनम्

तां शिल्पिसङ्घाः प्रमुणा नियुक्ताः तथागतां सम्भृतसाधनत्वात्
पुरं नदीचक्रुरपा विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वाम् ॥

ततः सपर्यां सपशूपहरां पुरः परार्च्यप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिः निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदय प्रविदय ।

ययार्हमन्यैरनुजीविलोकं सम्भाषयामास यथाप्रधानम् ॥ -रघु० १६ ३८-४०

समीलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्त्र्यश्वनानन्दितपौरवर्गः ।

विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ रघु० १४-१०

वेशमानि रामः परिवर्हवन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।

वाप्यायमाणो बलिभिकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश । -रघु० १४-१५

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन् विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।

विलासिभिश्चाध्युपितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥

-रघु० १४-३०

या सैकतोत्सङ्गसुखोचिताना प्राञ्चैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।

सामान्यधात्रीमिव मानसं मे सम्भावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येव राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।

दूरे वसन्त शिशिराविलेमां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ -रघु० १३-६२, ६३

२ 'राजधानी' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राज्ञा निवासस्थानभूताया नगर्यां वर्णनपराणि वचनानि सङ्गृह्यन्ते । अस्मिन् उपप्रकरणे नवीनाम् एव कुशेन निर्मिताम् राजधानीम् प्रदग्न्त उपवर्णयन्, तदनन्तरं राज्ञः अमात्रे नगर्यां अवस्था कीदृशी भवति इत्येतत्प्रदर्शयानि वचनानि अत्र सङ्कलितानि । नवराजधानीनिर्मित्यवसरे शिल्पिसङ्घाणां चानुसंगम्, वास्तु विधानं विदा विज्ञानं च चानुसंगेण तैस्तैः राजमि उपयोगाय प्रकल्पितं दृश्यते । रचनाविशेषं सोन्दर्याविष्कारं शिल्पिभिः ता ता राजधान्यः नवीकृता, तथैव राज्ञा सरसणदृष्ट्या अपि ते ते विशेषाः तत्र तत्र

तमब्रवीत्सा गुरुणानत्रया या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
 तस्या नुर सम्प्रति वीतनाथा जानीहि राजत्राधिदेवतां माम् ॥
 यस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्स्रया विभूत्या ।
 समप्रशक्तौ त्वयि सूर्यवश्ये सति प्रपन्ना कर्णामवस्थाम् ॥

-रघु० १६-९, १०

विशीर्णतिल्पादशतो निवेशः पर्यस्तशीलः प्रमुणा विना मे ।
 निडम्ब्रयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुप्राणितमिन्नमेधम् ॥ -रघु० १६-१९

निशासु भास्वत्कलनूपुराणा य सञ्चरोऽमृदभिसारिकाणाम् ।
 नदन्मुखोल्का विचितामियाभि स चाह्वते राजपथः शिवाभि ॥
 -रघु० १६-१०

आस्फालित यत्प्रमदाकरात्रैर्मृदङ्गधोरध्वनिमन्त्रगच्छन् ।
 वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहत क्रोशति दीर्घिकाणाम्
 -रघु० १६-११

वृक्षेशया यष्टिनिवाप्तमङ्गान् मृदङ्गशब्दापगमादलास्या ।
 प्रातादयोल्काहतशेषवर्हा ऋीडामयूरा वनवर्हिणत्सम् ॥
 सोपानमार्गेषु च येनू रामा निक्षिप्तपत्न्यश्वरणा-सरागान् ।
 सपो हत-यक्षुभिरसदिग्ध-यात्रै पद तेनू निर्धीयते मे ॥
 चित्राद्विषा पद्मनाथतीर्णा करेणुभिर्दत्तमृणालमङ्गा ।
 नखाङ्कुशाघात विभिन्नकुम्भा सञ्जसिद्धप्रद्वन यद्वृत्ति ॥

प्रत्यापिता । 'शृङ्गापण राजपथ नीतपौरा विगाह्यमाना मरणं, विलासिनि पौरं
 अष्टपिनाति उरकपान पयन् राम रेमे । (रघु० १६-३०) 'स्यता मन्त्राया
 राजपान्या वगन यथा सामीवायन भर्जन तथा म मानम मय्य गतायजयोभव
 मन्मावर्षति (रघु० १३ ६२) गय मन् मनीसा यनना इव (रघु० १०-६३)
 इत्यादिवगनन म्बराग्यान्त पापिता नदीवापा 'त वरत्' पाविन्त्य, न वा इवम
 आरर, विष्णु स्वरीयपुत्रुश्चान्मधून्येन व्यवहार ताया रघुवर्षिताता राजान्-

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
 स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥
 कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।
 त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥
 आवर्ष्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
 घन्धैः पुलिन्दैरिवः वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥
 रात्रावनाविष्कृतदीपमासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
 तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥
 बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनान्बुधन्ति ।
 उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥

-रघु० १६-१३....२१

तदर्हसीमा धसति विसृज्य मामम्युपेतुं कुलराजधानीम् ।
 हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ -रघु० १६-२२

मानसिकी प्रवृत्ति 'इक्ष्वाकूणामिव भूमि स्वशैलघनकानना' इति वाल्मीकि-
 वचनम् अनुसरति ।

नि सारितमूर्ते देवगृहस्य इव राज्ञाम् अभावे राजधानीषु अभिसारिकाणां
 स्थाने शिवानां प्रवेश, प्रमदाकराशास्फालितासु दीर्घिकासु महिषाणाम् अवगाहः,
 श्रीहामयूराणां स्थाने वनबहिण, प्रासादेषु अभिरामाणाम् रमणीयां लाक्षारसार्द्राणां
 पदानां स्थाने व्याघ्रापदानां सनिवेशः, प्रासादस्तम्भेषु योषित्प्रतिमानां स्तनोत्तराणि
 नाम फणिना निर्मोकपट्टा, विलासिनीभिः सदयम् आवर्जितानामु लताषु बन्ध्यानां
 वानराणां निवास, इत्यादिभिः विविधैः विस्तृतैश्च वर्णनैः राज्ञाम् अभावे अवस्था-
 भेद समीचीनतया ज्ञायते ।

७ बलम्

सेनाविभागाः

प्रतापोऽप्रे ततः शब्दः परागस्तदन्तरम् ।

ययो पश्चाद्रथादीति चतुःरकन्धेव सा चमूः ॥ -रघु० ४-३०

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्श्विणरयान्वितः ।

पद्द्विधं बलमादाय प्रतस्ये दिग्जिगीषया ॥ -रघु० ४-२६

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव धानरैः ॥ -रघु० १२-७१

स सेतुं धन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।

रसातलादियोन्मग्नं शेषं स्थमाय शाङ्गिणः ॥ -रघु० १२-७०

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमत्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ -रघु० ४-४०

अस्मिन् प्रकरणे सेनाविभागाणां निर्देशपराणि तथा युद्धविषयकाणि विविध-
प्रकाराणि वचनानि सङ्गृह्यन्ते । अत्र यथा युद्धपराणि वचनानि सङ्गृह्यितानि
तथा यन्म्ययुद्धकल्पनापराणि, शस्त्रविशेषवर्णनपराणि, ध्वजकेतुनिर्देशपराणि, विज-
यान्ते मधुपानादिरूपाणि वचनानि सङ्गृहितानि । सप्तसु अङ्गेषु अन्तिमः अयं
विभागः ।

१ 'सेनाविभाग' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे चतुःरकन्धाया सेनाया धर्गनम्
कृतम् । रघु० (४-३०) अत्र 'रथादि' इत्यनेन रथिका, सादिन, पदातय, गजा इति
चतुर्विधम् बलम् उक्तम् भवति । द्वितीयश्लोके रघु दिग्जिगीषया 'पद्द्विधं'
बलम् आदाय प्रतस्ये (रघु० ४-२६) इत्यत्र पद्द्विधं बलम् इत्यस्य
'मौलभृत्यादीनि बलानि' इत्ययं । तथा चोक्तम् 'मौल भृत्य मुहूर्थेणीद्विप-
दाटविक बलम्' इति । पद्द्विधबलेषु अथवा चतुरङ्गसेनासु यद्यपि अलतरण-

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूटानुद्घूतैर्धातुरेणुभिः ॥ -रघु० ४-७१

तत्र जन्यं रघोर्धैरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्येपात्तितानल्म् ॥ -रघु० ४-७७

वङ्गात्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गाब्रह्मोतोऽन्तरेषु सः ॥ -रघु० ४-३६

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ । -रघु० ४-३८

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ -रघु० ४-६२

सर्वे बलाङ्गैर्द्विरदग्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन् प्रजहुर्युधि सर्व एव ॥ -रघु० ७-५९

सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्बिहारशैलानुगतवे नागैः ।

सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवजङ्गमराजधानी ॥

-रघु० १६-२६

साधनानां नौकादीनाम् साक्षात् अन्तर्भाव न भवति, तथाऽपि 'रघुः नौसाधनोद्यतान् वङ्गान् उल्वाय' (रघु० ४-३६), इत्यत्र 'जलतरणसाधनेन सम्पन्नान् वाहनान् अजयत्' इति स्पष्टम् उक्तम् । तत्र रघो समीपे यद्यपि नौकादीनि जलतरण-साधनानि न आसन्, तथापि बद्धद्विरदसेतुभि र्धैर्यं स कपिशाम् अतरत् इत्युक्तत्वात् (रघु० ४-३८) सैनिकानाम् जलतरणे, गजानाम् अत्यन्त साहाय्यम् आसीत् इति स्पष्टं ज्ञायते । एतदेव च चतुर्विधसेनायाम् गजानां प्रथमस्थानस्य कारणम् । अत एव तत्र तत्र उक्तम् यत् 'सर्वे बलाङ्गैर्द्विरदग्रधानैः (रघु० ७-५९) इति । रथोदारगृहा सेना प्रयाणे जङ्गमराजधानी अभवत् (रघु० १६-२६) इत्यनेन दिग्विजययात्रायाम् रथानां निवासस्थानसदृशः उपयोगं ज्ञातं भवति । वेत्तावटेषु सैनिकाश्वानाम् सततम् अवस्थानविधानात् "त राजानं व्युपिताश्वम् आट्ट" (रघु० १८-२३) इति स्पष्टमेव सूमीचीनतया उक्तम् । अश्वसाधनः रघुः गौरीगुरुं शैलम् आरोह, तत्र

तस्यावसाने हरिदश्वामा पित्र्यं प्रपेदे पदमधिरूपः ।

वेलातटेपूपितसैनिकाश्वं पुरात्रिदो यं व्युपिताश्वमाहुः ॥ -रघु० १८-२३

स बलानां गुणाना च पण्णां पण्मुखविक्रमः ।

वभूव विनियोगज्ञः साधनोयेषु वस्तुषु ॥ -रघु० १७-६७

विजयान्ते मधुपानम्^२

साम्बुधीना दलैस्तत्र रचिताः पानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधा. शात्रव च पपुर्यशः ॥ -रघु० ४-४२

विजयान्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयथ्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरःनासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ -रघु० ४-६५

अन्त.पुररक्षणम्^३

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।

प्रत्यप्रह्नीःपार्थिववाहिनीं ता भागीरथी शोण इवोत्तरङ्गः ॥ -रघु० ७-३६

तस्य पार्वतीयं गणे धोर युद्धम् अभूत् (रघु० ४-७७) इत्यनेन तस्मिन् काले अपि गिरिगुहादियु निवसता वन्याता युद्धपद्धति अन्यादृशी एव आसीत् इति 'नाराचो-
त्क्षेपणीयासमनिष्पेषोऽपतितानलम्' इत्यनेन ज्ञायते ।

अथवा तदाप्रपि पाश्चात्त्यदेशात् सङ्ग्राहना आसन् इयेतत् पाश्चात्यै अत्र-
साधनै (रघु० ८-६२) इत्यनेन सम्पक् ज्ञायन् । पर्वतादियु च तेषामत्यन्तमूपयोग,
इत्येतद् 'तयो गीरीगुह्यालमारराहाश्वसायन' (रघु० ४-७१) इत्यत्र स्पष्टमुक्तम् ।

२ 'विजयान्ते मधुपानम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे नारिकेलासवपानस्य,
द्राक्षामधुपानस्य च वर्णनं वक्तव्यं, युद्धे यः श्रमातिशयं अनुभूयते तत्परिहाराय मधु-
पानम् अथवा आसवपानम् तं विजतृभिः योद्धृभिः कृतम् तेन च विजयोग्यं तं
समानितं इति अत्र वर्णनम् ।

३ 'अन्त पुररक्षणम्'—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे साक्षान् युद्धे प्रारब्धे
स्वस्त्रीणां बालकादीनां च संरक्षणाय वा अगि योजनां कर्तव्या इति पठति तदानी-

उदायुधानापततांस्तान् दृप्तान्प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ -रघु० १२-४४

धर्मयुद्ध-कल्पना

पतिः पदारतिं रयिनं रयेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।

यन्ता गजस्यापतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि वमूव युद्धम् ॥ -रघु० ७-३७

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्त रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ -रघु० ७-४७

राम पदातिमालोक्य लङ्केशं च बरूथिनम् ।

हरियुग्मं रथं तस्मै प्रणिधाय पुरन्दरः ॥

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।

देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ -रघु० १२, ८४-८५

तना दृश्यते । अजेन इन्दुमत्या रक्षणार्थं प्रधान सचिव स्थापयित्वा अनन्तर युद्धं प्रारब्धम्—'पित्र्य सचिवम् इन्दुमत्या रक्षार्थमादिश्य' (-रघु० ७-३६), तर्पणं रामः अपि दण्डकारण्ये रक्षोभि युद्धप्रारम्भात् प्राक् सीताया सरक्षणार्थं लक्ष्मणम् न्यवेशयत् (रघु० १२-४४) ।

४ 'धर्मयुद्धकल्पना'—समरे तुल्यप्रतिद्वन्द्वि युद्धम् इति प्रथम वर्णते । तथा च प्रथमम् एव उक्तम्—'पति पदारतिना सह एव, रथो रथेशेन एव सह, इत्यादि (रघु० ७-३७)' । 'प्रतिप्रहाराक्षमम् अन्यम् शत्रुम् भूय न जघान (रघु० ७-४७)' इत्यनेन तुल्यप्रतिद्वन्द्वित्वे एव युद्धम् इति धर्मयुद्धस्य स्वरूपम् सम्यक् आविष्कृतं भवति । 'राम पदातिनम् आलोक्य, लङ्केशं च रयिनम् आलोक्य इन्द्र रामाय रथं प्रेषितवान् । राम च जैत्र रथम् अध्यास्त (रघु० १२-८४, -८५)' इत्यनेन अपि धर्मयुद्धकल्पनाया आविष्कारः ।

अस्त्राणि^१

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविमक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्य यतः प्रयोक्तुः न चारिर्हिंसा विजयश्च हस्ते ॥ -रघु० ५-५७

प्रियंवदाःप्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।

गान्धर्वमस्त्रं कुसुमालकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलील्यः ॥

-रघु० ७-६१

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान् वैदर्भिं पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ -रघु० ७-६७

राजा— मोस्तिरस्करिणीगर्भित, मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष तमिदं
सन्दधे ।

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तग्निश्चा धर्जयत्यपः ॥ -शाकु० ६-२८

ततः स कृत्या घनुराततज्यं घनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।

भारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥

-रघु० १६-७७

विभूषणप्रभूपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार प्रहेष्वनिर्धन्वरूपो हि सन्तः ॥ -रघु० १९-८०

५. 'अस्त्राणि' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे अस्त्रविधाया प्राप्तिं गुरो सकाशात् कथं वा भवति, अस्त्रस्य प्रयोगे सहारेच पृथङ्मन्त्राः वा कथम् उपयुज्यन्ते इत्येतत्-प्रदर्शकानि वचनानि अत्र निदिश्यन्ते ।

(१) गान्धर्वास्त्रम्—(रघु० ५-५७, ७-६१), (२) सौपर्णास्त्रम् (रघु० १६-८०), (३) शाकृत्मतास्त्रम्—(रघु० १६-७७), (४) ऐन्द्रास्त्रम् (रघु० १५-२२), (५) अस्त्रयन्धनम्—(नागपाद) (रघु० १२-७६), (६) ब्राह्मणास्त्रम्—(रघु० १२-९७) (७) शयीकास्त्रम्—(रघु० १२-२३), (८)

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुध्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ -रघु० १५-२२

तस्मिन्नास्यदिपीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।

आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ -रघु० १२-२३

गरुडापातविश्लष्टभेघनादास्त्रबन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणकेशः स्वप्रवृत्त इवामवत् ॥ -रघु० १२-७६

अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्मणस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणीपधम् । -रघु० १२-९७

तद्वयोग्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।

षपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ -रघु० १२-९८

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्घादिपातयत् ।

॥ रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ -रघु० १२-९९

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दत्तः ।

पुरा जनस्थानधिर्मर्दशङ्की सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥

-रघु० ६-६२

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः सन्दधे धनुषि वायुदैवतम् ।

तेन शैलगुरुमध्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ -रघु० ११-२८

वायुदैवताख्यम्- (रघु० ११-२८) इति, प्राधान्येन एतानि अस्त्राणि अत्र तद-
गृहीनि । तत्तेषाम् अस्त्राणाम् प्रभाषा. च अत्र विस्तरेण वर्णिताः मुलभतया ज्ञातु
शक्यन्ते । एकस्य अस्त्रस्य प्रयोगात् अनन्तरम् तत्परिहाराय अन्यस्य अस्त्रस्य उपयोगः
कृतः इत्येतत् उपरि निर्दिष्टं वचनं. ज्ञातु शक्यते । एषु सर्वेषु अपि अस्त्रेषु 'ब्राह्मास्त्र'
स्य निर्देशः अमोघास्त्रम् इति कृतः तदेव च प्रचानम्- (रघु० १२-९७) इति अत्र
ज्ञायते । अस्त्रप्रभाषापेक्षया च अस्त्रप्रभाव. अधिकतरः इति उपरितनयनंनेन ज्ञायते ।

शस्त्रविशेषाः तत्प्रभावश्च^६

मह्नापवर्जितेस्तेषां शिरोभिः स्मश्रुत्स्रिहीम् ।

तस्तार सरधाव्यासैः स क्षीपटद्रैरिव ॥ -रघु० ४-६३

अयःशङ्कुचित्तां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।

हता वैवस्वतस्येव कूटशात्मलिम्बिपत् ॥ -रघु० १२-९५

राघवो रथमप्राप्तं तामाशां च सुरदिपाम् ।

अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥ -रघु० १२-९६

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुरोध संमूलीनो हि जयो रघ्नप्रहारिणाम् ॥ -रघु० १५-१७

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुचोच तनुच्छदम् ।

यत्रोपलटलैः न्यमन्वाणेषुः सुरदिपाम् ॥ -रघु० १२-८६

साक्षात् सट्टप्रामवर्णनम्^७

नदासु त्र्येण्यधिमाव्यवाधो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

वाणाध्वरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापमृतः शशंसुः ॥ -रघु० ७-३८

६ 'शस्त्रविशेषा तत्प्रभावाश्च' इत्येतस्मिन् उपप्रकरणे विविधानाम् शस्त्राणाम् निर्देशा, उपयोषाः च दृश्यन्ते । एषु प्रयानाः (१) 'मह्ना' (रघु० ४-६३) (२) शतघ्नी (रघु० १२-९५) (३) अर्धचन्द्रमुखयाणाः (रघु० १२-९६), (४) शूलः (रघु १५-१७) (५) 'घनुष्य-वाण-असि-हृत्पादयः च कालिदासेन उद्धृता शस्त्रविशेषा । अत्रापि समानशस्त्राणाम् एक अस्त्रवत्, एतस्य शस्त्रस्य प्रयोगं विममाने अन्वयेन तस्य उपरि भग्नस्य शस्त्रस्य उपयोग (रघु० १२ १५-१६) अत्र ज्ञानु शक्यते । नस्त्यशिरोपाणा प्रभावो ना भवतु इत्येतदर्थं तनुच्छद-रुच-चर्म-दण्डय शरीराच्छादनपरानि रथासाधनानि अपि तत्र तत्र निर्दिष्टानि ।

७. 'साक्षात् सट्टप्रामवर्णनम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे रामराट्टयमे मीनराना म्पहरादिव ज्ञापने । 'संनिर्गं स्वस्वकुलाना पामिधाना जवपोष विजने स्म,

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।
स्वभर्तृनामग्रहणाद्भ्रमूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ -रघु० ७-४१

प्रहारमूर्च्छांपगमे रथस्या यन्तृनुपालभ्य निवर्तितान्मान् ।
यैः सदिता लक्षितपूर्वकेतुंस्तानेव सामर्पतया निजधनुः ॥
-रघु० ७-४४

तनुत्स्यजां धर्मभृतां विकोशैर्वृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।
उद्यन्तमग्निं शमयाम्ब्रभूर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ -रघु० ७-४८

अन्योन्यसूतोन्मथनादमृतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
व्यम्बौ गदाव्यायतसम्प्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥
-रघु० ७-५२

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्यै ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं निद्राविवेयं नरदेवसैन्यम् ॥ -रघु० ७-६२

रथी निपङ्गी कवची धनुष्मान् दृतः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्भूत्तमिषार्णवाम्भः ॥ -रघु० ७-५६

शोणितैस्तेन शिलीमुखम्रिर्निक्षेपिताः केतुपु-पार्थिवानाम् ।
यशो हतं सम्प्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥
-रघु० ७-६५

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।
निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ -रघु० ७-६४

इति एतत् (रघु० ७-३८, ४१) इत्यत्र अजस्य युद्धवर्णनावसरे विस्तरेण वर्णितम् ।
सूतस्य नाशं स्वयम् एव सूतत्वम् सम्पादनीयम्, आयुषेषु भग्नेषु सत्सु, बाहुभ्यामेव
युद्धम् निवर्तनीयम्, परम् युद्धात् न परावर्तनीयम् इत्यादि (रघु० ७-५२) इत्यादिषु
स्थलेषु सम्यक् वर्णितम् । मध्ये मध्ये यथा जयघोष तथैव जयप्राप्त्यनन्तरं शङ्ख-
निनादः आसीत् इति (रघु० ७-६३-६४) इत्यत्र सम्यक् वर्णितम् । साक्षात्समर-
प्रसङ्गे अपि शत्रूणां शरीरनाशापेक्षया यत्तत्र अपहरणम् एव वरम् इति एतत्

ततः प्रियोपात्तरसेऽषरोष्ट्रे निवेश्य दध्मी जलजं कुमारः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन् यशो मूर्तेमिवावभासे ॥ -रघु० ७-६३ म. म.

कूटयुद्धम्

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन् सन्मार्गपोधिनि ।

भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयधार्धार्यगामिनी ॥ -रघु० १७-६९

यः मुवाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विमसर्प मायया ।

तं क्षुप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यमज्जदाश्रमाद्बहिः -रघु०

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राषवी ।

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रवासक्षणविभित्तः -रघु० १२-५३

अथ रामशिरच्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥ -रघु० १२-५५

‘यगो हृत सन्नति राषवेण न जीवित व कृपयेतिवर्णा । (रघु० ७-६५) ’ इत्यत्र सम्पक् उपतम् ।

८. ‘कूटयुद्धम्’ अस्मिन् उपप्रकरणे कूटयुद्धेन-मायया वा शत्रून् वञ्चयित्वा विजयप्री सन्पादनीया इत्येतदर्थकानि वचनानि अत्र सत्रग्रहणन्ते । ‘कूटयुद्धज्ञानम् भरपन्तम् आवदयकम्, परम् प्रवृत्तिं तु घमंयुद्धेन एव भवतु’ इति एतत् (रघु० १७-६९) इत्यत्र सम्यक् प्रदर्शितम् । मायाप्रवृत्तिविषये रक्षसाम् एव वर्णनं प्रायः तत्र तत्र समुपलभ्यते । वाकुन्तले पृष्ठे अशके राजः उक्ति - ‘ओ तिरस्करिणी-गर्धित, मदीम दास्य त्वा द्रव्यवि’ इति (सातु० ६-२८) । अत्र तिरस्करिण्या उपयोगं अपि कूटयुद्धसदृश मायाप्रकारं वा इति स्पष्टं भवति । मायया इतस्ततः सञ्चरणम् (रघु० ११-२९), मृगादिरूपेण वरेषां वञ्चनम् (रघु० १२-५३), प्रथमम् कोविलादिसदृशं मञ्जुल ध्वनि अनन्तरम् शिवादिवत् घोरं स्वनं (रघु० १२-३९), जीवति अवि दानो एवमरणं सञ्जातम् इति दर्शयितुं तन्निष्ठरम

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुधे धिक्कृतेति ताम् ॥ -रघु० १२-३९

ध्वजकेतवः

घङ्गानुत्खाय तरसा नेता नीसाधनोघतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ -रघु० ४-३९

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्य प्राचीनबर्हिणा ।

अद्विताननिलोद्घूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ -रघु० ४-२८

अयोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसख. स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली वलानि ॥ -रघु० १६-३७

यन्ता हरेः सपदि संहतकार्मुकउयम्

आपृच्छ राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।

नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टिम्

ऊर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ रघु० १२-१०३

ततो धनुर्ध्वजमूढहस्तमेकात्सपर्यस्तिशिरस्रजालम् ।

तस्यौ ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं निद्राविचेयं नरदेवसैन्यम् ॥ -रघु० ७-६२

प्रदर्शनम् (रघु० १२-७४) इत्यादिभि बहुभि उपायै मायाविरूपायाम् प्रवटन दृश्यते ।

१ 'ध्वजकेतवः'—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे ध्वजानां केतूनां च निर्देशपराणि वचनानि सदृग्गृह्यन्ते । सेनासु प्रतिस्ैनिकम् ध्वजं अबधा केतुं आसीत् इत्येतत् 'कुल-ध्वजं तान् चलध्वजान् (रघु० १६-३७)', 'नरदेवसैन्यम् ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं तस्यौ (रघु० ७-६२)' इत्यादिभि स्पष्टतया ज्ञातुं शक्यते । ध्वजानां केतूनां च विशेषां तत्तेषां नृपाणां राज्यानां च परम्परानुसारम् वैशिष्ट्यानुसारम् आसन् इत्येतत् 'मत्स्यध्वजा (रघु० ७-४०)' इत्यनेन ज्ञातुं शक्यते । प्रधानानाम् अमात्यादीनाम् नृपाणां च पृथगाकारा ध्वजा आसन् इति अनुमातुं शक्यते । विजयप्राप्त्यनन्तरं तत्र

मत्स्यध्वजा वायुवशादिदीर्घैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजासि ।

ध्रुवः पिक्रन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ -रघु० ७-४०

युद्धे मृतानां विशिष्टा उत्तरक्रिया ' "

तं विनिधिष्य काकुत्स्थी पुरा दूपयति स्यलीम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचरुनतुः ॥ -रघु० १२-३०

विशिष्ट-हिंसा-प्रतिषेधः "

तमापतन्तं नृपतेरवधयो वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।

निवर्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे अध्वान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ -रघु० ५-५०

नृपतेः प्रतिपिद्धमेव तत्कृतवान् पङ्क्तिरपो विलङ्घ्य तत् ।

अपये पदमर्पयन्ति हि श्रुतमृतोऽपि रजोनिमीलितः ॥ -रघु० ९-७४

न प्रद्वर्तुमलमस्मि निर्देयं ' विप्र ' इत्यभिमवत्यपि स्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ -रघु० ११-८४

तत्र प्रदर्शितेयु स्वस्य जयस्तम्भादिप्रतिष्ठापनम् अपि साम्यात् साधर्म्यात् च अत्र सद्ग्रहण्यते—' रघु जयस्तम्भान् गडगायोतोन्तरेषु । नचञ्चान ' (रघु० ४-३६) ।

१० ' युद्धे मृतानां विशिष्टा उत्तरक्रिया ' अस्मिन् उपप्रकरणे युद्धे मृतानां शत्रूणां वसुधायां खलित्वा निक्षेप कर्तव्य, यतः, अशुचि गन्ध सर्वत्र मा भवतु ' इति एतत् (रघु० १२-३०) इत्यत्र सम्पक् वणितम् । सामान्यत स्वपत्नीयाणां समादरणीयानां कृते अग्निघातनरण आसीत् इति ॥ जटायुष वर्णनेन ज्ञातुं शक्यते (रघु० ११-५६) ।

११ विशिष्टहिंसाप्रतिषेध—अस्मात् उपप्रकरणात् वन्य मय (रघु० ५-५०), अपकारी अपि विप्र (रघु० ११-८४), तपस्विभि सरसिता मृगादिव,

भोः भोः राजन्, आश्रममृगोऽर्थं न हन्तव्यः न हन्तव्यः ।

-शाकु० १, पृ. २०

उषतैकभुजयष्टिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुपान्त्रमेखलाम् ।

तां विलोक्य वनितावधे घृणां पात्रिणा सह मुमोच राघवः ॥

-रघु० ११-१७

(शाकु० १ पृ. २०), वनिताः च (रघु० ११-१७) न हन्तव्याः इति सामान्यतः ज्ञातुं शक्यते । यद्यपि रामेण ताडकाया वधः कृतः तथापि कस्याः अपि अत्रलायाः वधः अघर्म्यः एव इति कथने एव तात्पर्यं वर्तते । (रघु० ११-१७)।

प्रथमम् परिशिष्टम्

वचनानाम् अकाराद्यनुक्रमेण सूचिः

अ

अक्षबीज०- २२
 अग्निवर्ण०- २३
 अङ्गदम्- ३०, ८७
 अचिराधि०- ६८
 अजयदेक०- ४
 अजिताधि०- ६०
 अत आहर्तुम्- ३
 अतोऽथमस्रः- ३७
 अथ जानपदो- १३
 अथ तं सव०- ६०
 अथ नयन०- १
 अथ राम०- १०१
 अथवा उपपन्नम्- १७
 अथ धीक्ष्य- २३
 अथ स विधय०- २३, २७, ३०
 अथ साय०- ६०
 अयान्म्यमहिषी- ३४
 अथायर्व- ५९
 अथाधिशिष्ये- ६७
 अथाभिपेकम्- २५
 अथेत्तरे- २८
 अथेत्तरेण- ३२

अयोपनीतम्- २८
 अयोपशल्ये- १०२
 अद्वा श्रियम्- २९
 अद्याक्रान्ता- ४, १७
 अनम्राणाम्- ७१
 अनयत्- ६६, ७२, ७४
 अनाकृष्टस्य- ५१
 अनुकरिणि- १२, १९
 अनुभूय- २५
 अन्यदा- २०
 अन्येषुः- ३४, ३९
 अन्योन्य०- १००
 अपनीत०- १७, ६९
 अपशूलम्- ९९
 अमी हि- २
 अयःशङ्कु०- ९९
 अर्धमर्ध्य०- २२
 अर्थ स- ७०
 अवाकिरन्- ९
 अवेक्ष्य रामम्- २१
 अवेमि च- ११
 अवेमि ते- ५७
 असङ्गमदि०- ३७

असमाप्त०- ५९
 असौ पुर०- ६०
 अस्ति देव्याः - ८९
 अखं हरात्- ९८
 अस्मान्साधु- ३३
 अहन्यहन्या०- ४
 अहमेव- ९
 अहीनगुः - ४६
 अहो दीप्ति०- ४
 अहो महानु०- ४

आ

आजन्मनः - ६
 आदिष्टवर्मा- ४३
 आपन्नस्य- १४
 आपादपन्न०- ७२
 आमुक्ताभरणः - ८
 आयुष्मन्- ३९
 आलोकान्तान्- ५२
 आधर्ष्य- ९२
 आस्फालितम्- ९१

इ

इतःपरान्- ९७
 इतस्तपस्वि०- ४०
 इति क्रमात्- ७६
 इति प्रगल्भम्- १३

इति प्रतिश्रुते- ३४, ३९
 इति विस्मृतान्य०- ४५, ५४
 इति क्षितीशः - ३७
 इत्यं जनित०- १०
 इत्यमारुध्य०- ७९
 इत्याप्तवचनात्- १५
 इदं रत्न०- ४७
 इन्द्रियार्थ०- ४५
 इक्षुञ्छया०- ९
 इत्वाकुवंश०- २९

उ

उदक् प्रतस्थे- ९
 उदयमस्त्व०- ७१
 उदासुधाना०- ९६
 उद्यतैकमुज०- १०४
 उपगतोऽपि- ६४
 उपपन्नम्- २१, ५९
 उभयेभ्य- ४३
 उमाभ्याम्- ४१
 उरस्यप०- ८

ऊ

ऊर्द्धापणम्- ९०

ए

एवं मोः - ८३

एषत्वाम्०- १७

ऐ

ऐन्द्रमस्त्र- ९७

क

कः पीरवे- २०

कथं समुद्र०- ४८, ८२

कथं कार्य०- ७९

कम्बोजाः - ७२

कस्तस्य- ३२

कातर्यम्- ७७

कामं कर्णान्त- ७

कामं नृपाः- ८५

कामरूपेश्वरः- ४४, ७२, ८२

कालान्तरः०- ९२

किं काश्यप०- ४१

किं तावत्- १४

किमत्र चित्रम्- ४

किमप्यहिंस्यः- १८

कुतो धर्मक्रिया०- १७, ४१

कुशावतीम्- ६०

कूटयुद्ध०- १०१

कृच्छ्रलम्घम्- १८, ३८

कृतदण्डः- १५

कृताः शरण्यम्- १८

को नु खटु- ४

कौशिकेन स- १२

क्षतात् किल- १६

क्षत्रजातम्- २२

क्षत्रियान्त०- २०

क्षितिस्त्रिदुमती- ८

ख

खनिभिः- ८

ग

गरुडापात०- ९८

गान्धर्वेण- ३२

गुणवत्सुत०- २३

गुरोः वा च- ७६

गृहिणी०- ३४

गृहीत०- ७२, ८२

गौरवात्- ५६

ग्रहेस्ततः - ७४

च

चरणयोः - ७३

चित्रकूट०- २८

चित्रदिपाः- ९१

ज

जग्हुः - ९

जनाय- ३१

जयतु जयतु देवः— ५८
 जयतु देवः— ४४
 जातः कुले— ३६
 जाते भर्तुः— ३५
 जाने तपसो— ४२
 जाने विसृष्टाम्— ११
 जुगोपात्मानम्— ५१, ८३
 जेतारम्— ६९
 ज्ञाने मौनम्— ५१

त

तं राजधीध्याम्— २
 तं लोकपालाः— ३१
 तं विनिष्पिष्य— १०३
 तं श्लाघ्यं— ३२
 तं गृहोपवने— ५४
 ततः परम्— ३६
 ततः परान्— ३८
 ततः प्रजामाम्— २७
 ततः प्रहस्य— १९, ३७
 ततः प्रियोपात्तं— १०१
 ततः स कृत्वा— ९७
 ततः सपर्याम्— ९०
 ततो गौरीगुरुम्— ९४
 ततो धनुं— १००, १०२
 तत्र जन्यम्— ९४
 तत्र सीर्षं— २३

तत्र भवतः— १४
 तत्रैनम्— २६
 तत्साधु कृतं— ३९
 तथापि तावत्— ५७
 तथापि शत्रुं— १६, ६८
 तथाभाविनम्— ३१
 तथेयुपस्पृश्य— ७
 तदर्हसीमाम्— ९२
 तदलं तदपायं— ८
 तदिच्छामः— ३
 तद्रक्ष कल्याणं— ८५
 तन्वोभिन्— ९८
 तनुत्पजाम्— १००
 तपस्यनधिं— १५, २०
 तपो रक्षन्— १५, ८१
 तपोधनं— ३९
 तमन्वराय— ३७, ४४, ७३
 तमन्वरे— ३६, ४३
 तमन्वरीत्— ९१
 तमरण्यं— २३
 तमशक्यम्— २८
 तमात्मसम्पन्नम्— १९
 तमादौ कुलं— ७
 तमाधृतं— ९६
 तमापतन्तम्— १०३
 तमांशः— ७२, ८२
 तमुद्ग्रहन्तम्— ६८

तमृषिः— ४२
 तं पितुः— २२
 तं भावार्थम्— २७, ३५, ५४
 तं भूपतिः— ५, ३८
 तयोर्जगृहतुः— ५९
 तय मन्त्रकृतः— ५९
 तयार्हतः— ३९
 तस्मान्मुच्ये— ५९
 तस्मिन्नास्थ०— ९८
 तस्मिन्नुपायाः— ७७
 तस्मिन् मघोनः— ५८
 तस्मै निशा०— ७५
 तस्मै विसृज्य०— २३
 तस्मै सम्यक्०— ६६
 तस्मै हिमाद्रेः— ३
 तस्य वीक्ष्य— ३३
 तस्य संवृत०— ४, ५०, ६१
 तस्य संस्तूय०— ४३
 तस्याः स रक्षार्थम्— ९५
 तस्याः स राजोपपदम्— ९०
 तस्यानुमेने— ३, ५७
 तस्यापनोदाय— ३५
 तस्यामेवास्य— ७७
 तस्यावसाने— ९५
 तस्येकरयोञ्छ्रिताम्— ३१
 तस्योपकार्या०— ४३

तास्वचारिण्यम्— ३४, ३८
 तां दृष्टिविषये— ३४, ३९
 तां शिल्पिसङ्घाः— ९०
 तात शुद्धा— ३४
 तामस्मदर्थे— ३
 तामेकभार्याम्— ८
 ताम्बूलीनाम्— ९५
 तुरगखुरहतः— ४६
 ते चतुर्य०— ७५
 ते तस्य— २६
 तेन भर्त्रा— ४३
 तेन मन्त्र०— ९८
 तेन महासाराणि— ४३
 तेन हि मदचनान्— ४१
 तेनार्यवान्— १०
 तेनोत्तीर्य— ९३
 ते पुत्रयोः— १९
 ते रेखाध्वज०— ५, ७३
 तेवा सदस्य०— ४४, ८२
 ते सेतुवार्ता०— ८१, ८५
 तैः कृतप्रकृति०— २७, ३५, ५४
 त्यागाय सम्मृता०— २२, ५०
 त्याजितेः— ६९
 त्वचं स मेभ्याम्— ६

द

- दघतो मङ्गल०— ५
 दिग्भ्यो निमन्त्रिताः— ४२
 दिलीपानन्तरम्— ६७
 दिष्ट्या दण्डेनैव— ७६
 दुदोह गाम्— ८७
 दुरितं दर्शनेन— २
 दुरितैरपि कर्तुम्— १९, २८, २९
 दुर्गाणि दुर्भद्राणि— ८९
 दुर्जातवन्धुः— ७१
 दूरापयर्जित०— ७३
 दुर्धायवाङ्कुर०— २६
 दृढभक्तिरिति— २९
 दृढसारम्— ३३
 दृष्टदोषापि— ४५
 देव, अमात्यः— ४८, ५५
 देवास्तदन्ते— ३
 द्वेष्योऽपि संमतः— ५१

न

- न किलानुपयुः— ३
 न खरो न च— ७२
 न तस्य मण्डले— ५७
 नदत्सु तूर्येषु— ९९
 नघर्ममर्याकामाभ्याम्— ८८
 न नवः प्रभुः— ६१

- न प्रहर्तुम्— २१, १०३
 न मृगयामिः— ४५
 नयगुणोपचिताम्— ७८
 नयविक्रिः— ३९, ५५
 नरेद्रमूला०— २८
 निगृह्य शोकम्— १६
 नियमयसि— १२, ४७, ५२
 नियुज्य तम्— ३६
 निर्णयाधिकारिणे— ४८
 निर्वन्धपृष्ठः— ५६
 निर्वन्धैवम्— ३
 निर्वन्धते— ८१
 निववृते— ६८
 निशाचरोपप्लुत०— १२
 निशासु मास्वत्०— ९१
 नाधित्य च— १८
 नीवारणभागम्— ८१
 नृपतिः प्रकृतीः— ४९
 नृपतेः प्रतिपिद्धम्— १०३
 नृपस्य धर्णा०— १६
 नैर्ऋतधनम्— ७
 नैतच्चित्रम्— १४, ८४
 न्यस्ताक्षरम्— ६१, ७७

प

- पक्षच्छिदा— ६४, ७३
 पञ्चमम्— २

पणवन्धमुखान्- ७७
 पत्तिः पदाति- ९६
 पद्मा पद्मात०- ३१
 परकर्मापहः ६१
 परात्मनोः- ६७, ७८
 परामिसन्धान०- ६४
 परिप्रह्वहुत्वे- ७, ३३
 परिषयं च- ४५, ५४
 परेषु च स्वेषु- ५७
 पिता पितृणाम्- २४
 पितुर्नियोगात्- ५१, ८७
 पित्रा दत्ताम्- ५१
 पित्रा विसृष्टाम्- २९
 पित्रा संबोधितः ७६
 पित्र्यमंशम्- २१
 पुण्याश्रम०- ४०
 पुत्रस्य ते- ५
 पुत्रो रघुः - ३६
 पुरन्दरश्रीः - ९
 पुरुषायुष०- २१, ५९
 पुरुहूतध्वजस्य- ९
 पुरोहितपुरोगाः २६
 पूर्वं प्रहर्ता- ९६
 पृथिव्याः यः - १२, ८४
 पौरा अस्मद०- ९, ४०
 पोरेषु सोऽहम्- ११

प्रजाः प्रजाः स्वाः - १०
 प्रजानां विनया०- १०, ५१
 प्रजानाम् एव- ५०
 प्रतापोऽप्रे ततः - ९३
 प्रतिजग्राह- ९३
 प्रतिशुश्राव- १६
 प्रत्यभिज्ञानरत्नम्- ५६
 प्रथमपरिगतार्थः - २४
 प्रलभ्यवस्तु० - ३१
 प्रवृत्तावुप०- ५६
 प्रसन्नमुखरागम्- ५
 प्रहारमूर्च्छा०- १००
 प्रायो विपाण०- ६८
 प्राहिणोच्च- ६०
 प्रियंवदात् प्राप्तम्- ९७
 प्रियतमाभिरसौ- ७४

घ

बन्धच्छेदं सः- २७
 बभूव रामः- ११
 बलमार्तमयो०- ३८
 बलिक्रिया०- ९२
 बाढमेष दिवसेषु- ५४, ६१

म

मद्र सेनापते- ४०

भरतस्तत्र- ६८
 भङ्गापवर्जितैः- ९९
 भवनेषु रसा०- १७, २४
 भवानपीदम्- १८
 भवानेवाविनीतानाम्- १७
 भव्यमुख्याः समाख्याः- ६१
 भस्मसाकृतवतः- १९
 भीमकान्तेः नृपगुणैः- ५, ५०
 भूतानुकम्पा- १०
 भूत्वा त्रिराय- २४, ३५
 भोः कामं धर्मकार्यम्- ४७
 भो भोः तपस्विनः- ४१
 भो भो राजन्- १०४
 भो भोस्तपस्विनः- ४६
 भोः तिरस्करिणी०- ९७

म

मरवांशभाजाम्- ३६
 मणौ महानीलः- २
 मत्स्यध्वजाः- १०३
 मदात्मसम्भवम्- २७
 मनुष्ययाहम्- ३२
 मन्त्रः प्रतिदिनम्- ६१
 महाभागः कामम्- १५
 मातलिस्तस्य- ९९
 मा भूदाश्रम०- ४२
 मूर्ख, अन्यद्- ४०, ८७

भेदच्छेदकृशोदरं- ४६
 मैथिलस्य धनुः- २०
 मौद्गल्य, तत्रभवतोः- ८६

य

यः सुबाहुरिति- १०१
 यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ- २३, ८७
 यत्कुम्भयोनेः- ३१
 यया न मे- ४१
 यया प्रहादनात्- ८
 ययाविधि हुताग्नानाम्- ४९
 यदात्य राजन्य- १८, ३७
 यदुत्तिष्ठति- ४०, ८१, ८७
 यदुवाच न- ६९
 यद्गोप्रतर०- २५
 यन्ता हरेः सपदि- १०२
 यन्मिथः समयात्- ३२
 यस्मिन् मही- ५
 यां सेक्तोत्सङ्ग०- ९०
 युवाजितध्व- ३०
 येन येन वियुज्यते- १०
 योऽसौ राजसूय०- ३८

र

रक्षसा घृग०- १०१
 रक्षोवपान्तो- २०
 रघुरपि जातयेदो- ७०

रघुरश्रमुल्लस्य- २४
 रघी निपङ्गी- १००
 रघो रथाङ्ग- १००
 रम्यास्तपो- ६, १३
 राघवोऽपि चरणौ- १८
 राघवो रघम्- ९९
 राजराक्षितव्यानि- १३, ८४
 राजसस्त्रम्- २१
 राज्रावनाधिष्कृत- ९२
 रात्रिन्दिवविभागेषु- ४९
 रामोऽपि सह- २४
 रामं पदातिम्- ९६
 रेखामात्रमपि- ५०

—

लक्ष्मणः प्रथमं- १०२
 लिङ्गैर्मुदः- ६१

य

यज्ञानुराख्य- १०२, ९४
 यज्ञस्य होमार्थ- ८१
 यघनिर्घृत- ७०
 ययमप्याश्रम- ४०
 ययस्य, अननि- ५५
 ययस्य, द्यु- ३३
 ययोरूप- ६
 ययस्मितलस्य- ६९

वसिष्ठस्य गुरोः- २१
 वस्वौकसाराम्- ९१
 वाच्यस्त्वया- ११
 वापीष्विव स्रवन्ती- १३
 वाहतक, किं प्रति- ७८
 विजयतां देवः- ८६
 विदितो भवान्- ४०
 विषेरधिक- ३७
 विनयन्ते स्म- ९५
 विप्रोपितकृमारम्- ८५
 विभूषणप्रत्युपहार- १८, ९७
 विशीर्णतल्पा- ८१
 वृक्षेशया- ९१
 वेत्रवति, मद्वचनात्- ४८, ५५
 वेष्मानि रामः- ९०
 व्रताय तेन- ६

श

शक्येष्वेशमरन्- ७८
 शंखस्वनाभिज्ञ- १००
 शत्रुघातिनि- ३०
 शन्द्रादीन् विषयान्- १२
 शिशवेऽप्यस्त- २२, ५०
 शोचनीयासि- १३
 श्मश्रुप्रवृद्ध- ५५
 श्रुत्वा तस्य श्रुचो- १३

स

- संमोहनं नाम- ९७
 स किंयदन्ती- ५६
 स किलाश्रमम्- २४
 स क्षेमयन्थानं- २४
 सखा दशरथस्यापि- ६०
 सख्युस्ते स किल- ७१
 स गत्वा सरपू०- २५
 स गुणानां- ७७
 स गुप्तमूल०- ६३, ६७
 सङ्ग्रामस्तुमुलो- ९४, ९३
 स चतुर्धा वमौ- ८८
 स तक्षपुष्कली- २९
 स तांषदभिषेकान्ते- २६
 स तीर्था कपिशाम्- ९४
 सत्रान्ते सचिवसखः- ४४, ५५
 स एवं निवर्तस्व- १३
 स एवं पशस्ते- २३
 स ददर्श समा०- ४९
 सद्यं वृमुजे- ८
 स धर्मस्वसखः- ४९
 स घातुभेदा०- ४४
 स निवेद्य- ३०
 सन्तानार्थाय- ५३
 स पूर्वजन्मान्तर०- ६
 स वमूव दुरासदः- २० ५९

- स चलानां च- ९५
 स भवन्तम्- ४१
 सभाजनोपगतान्- ४२
 समतया वसुवृष्टिः- ७६
 सममेव समाक्रान्तम्- ३१, ६६, ६८
 स गृहूर्तं क्षमस्वेति- १३
 स मौलिरक्षोद्धरिभिः- २५, ९०
 संपरस्यते वः- ३
 स ययौ प्रथमम्- ६७, १०२
 स राजलोक०- ६२
 स राज्यं गुरुणा- २७
 सरितः कुर्वती- ६६, ७५
 सरित्समुद्रान्- २५
 सर्पस्यैव शिरोरत्नं- ७४
 सर्वैः प्रार्थितम्- ८८
 सर्वं सखे- ५७
 सर्वैर्बलाङ्गैः- ९४
 स विश्वजितं- ३६, ८३
 स विसृष्टः- २८
 स वेलावप्रवलयाम्- १५, ८४
 स शुश्रुवान्- १९
 स शोषितैः- १००
 स सेतुं बन्धयामास- ९३
 स हि प्रथमजे- २८
 स हि सर्वस्य- ७६
 सा केतुमालो०- ९४

सा खडु विदित०— ४०
 साङ्गं च वेदम्— २२
 सान्निध्ययोगात्— ३२
 सा मूघराणाम्— ७७
 सिध्यन्ति कर्मसु— ५८
 सुरगज इव— ७५
 सुराः समभ्यर्थ०— ३
 सुरेन्द्रमात्राश्रित०— १
 सूत, विनीतवेपेण— ४०
 सेनापरिच्छदस्तस्य— ७, ५०
 सेय मदीया जननीव— ९०
 सोऽधिकारं— ४५, ५३
 सोपानमार्गेणु— ९१
 सोऽल्लभुमजवम्— ९८

सोऽहं तृष्णातुरैः— ३
 सोऽहं दाशरथिः— ३
 सोहमाजन्म०— १४, ४९, ८४
 सौमित्रिणा सावरजेन २६, ३१, ७५
 स्तम्भेषु योषिन्— ९२
 स्याने भवानेक०— ३६
 स्थित्यै दण्डयतः— ५१, ७६, ८७
 सप्तुर्वराति०— ६९
 स्वर्गामिनस्तस्य— २६, ८६
 स्वसुखनिरभिलाषः— १९

ह

हरिर्ययैकः— ३७
 हीनान्यनुपकर्तृणि— ६४, ७०

द्वितीयम् परिशिष्टम् विशिष्टपारिभाषिकशब्दाः

[Some Political terms in कालिदास.]

- (१) अधिकारपुरुष—An officer
- (२) अनन्तरनृपति—The neighbouring king in द्वादशराजमण्डल
[see page 65]
- (३) अन्तपाल—Frontier guard
- (४) अनुयात्रिक—Attendant—(one who follows the king going
for दिग्विजय)
- (५) अभियायिन्—One who attacks
- (६) अभिसन्धि—Condition between two kings
- (७) अरिमण्डल—Circle of enemies
- (८) आत्मविस्तृष्टग्राम—Village granted as free gift to sacrificers
(who were expected to perform the sacrifices out of the revenues therefrom)
- (९) उञ्छपट्ट—The sixth portion of the gleaned corn
- (१०) उसाहशक्ति—Energy (one of the three wellknown शक्तिः)
- (११) उपदा—Present or offering to a king
- (१२) उपाय—The four expedients against enemy
- (१३) कर—Tax
- (१४) कृत्युद्ध—A treacherous fight
- (१५) चतु स्कन्धा—(Army) having four squadrons.
- (१६) त्रिसाधना (शक्ति)—Kingly power, consisting of three-fold
means
- (१७) दण्ड—Force
- (१८) दण्डचक्र—Army

- (१९) दान—Bribery.
- (२०) दुर्ग—Fort.
- (२१) दुर्गपाल—Officer in the fort.
- (२२) द्वैराज्य—Joint rule.
- (२३) धर्मासन—The Throne of justice
- (२४) नियोग—Inevitableness.
- (२५) दृपमण्डल—Circle of twelve kings called द्वादशराजमण्डल.
[see page 65].
- (२६) पणवन्ध—Making a treaty.
- (२७) परातिसन्धान }
(२८) पराभिसन्धान } —Deceiving in political sense.
- (२९) पार्थिण—Rear side of विजिगीषु king in द्वादशराजमण्डल.
- (३०) प्रकृति—Subjects.
- (३१) प्रकृतिमण्डल—The entire kingdom (consisting of अमात्य,
सुहृद्, प्रजा etc.)
- (३२) प्रकृत्यमित्र—Natural enemy (see the position of अरि in
द्वादशराजमण्डल).
- (३३) प्रभुशक्ति—One of the three शक्तिः.
- (३४) प्रयाण—The march against enemy.
- (३५) प्राश्निक—Justice.
- (३६) बलि—Tax
- (३७) भेद—Seduction—(one of the four नीतिः).
- (३८) मण्डलनाभि—The prominent king among the circle
twelve Kings See विजिगीषु in द्वादशराजमण्डल
page 65
- (३९) मध्यम }
(४०) मध्यस्थ } —Neutral, impartial king. [see the adjacents
sides of the विजिगीषु king. Page 65].

- (४१) मध्यमशक्ति—Possessing moderate power—(see the position of मित्र in द्वादशराजमण्डल page 65).
- (४२) मन्त्र—Counsel.
- (४३) मन्त्रिन्—Minister
- (४४) मन्त्रिपरिषद्—Council
- (४५) यात्रा—March against enemy
- (४६) रन्ध्र—Weak-point
- (४७) राजमण्डल—Circle of Kings (see page 65)
- (४८) लोकतन्त्र—Governing the People
- (४९) वृत्त—The duties of a King.
- (५०) व्यवहार—Administration of Justice.
- (५१) व्यवहारासन—The court of justice
- (५२) शक्ति—Regal power
- (५३) शक्तित्रय—Three powers—(i) प्रभुशक्ति, (ii) मन्त्रशक्ति and (iii) उत्साहशक्ति
- (५४) शुद्धपार्ष्णि—With his rear clear (of the foes) [refer page 65 for the position of पार्ष्णि]
- (५५) षड्भाग } The sixth portion of the produce of the earth.
- (५६) षष्टांश }
- (५७) षट्गुण—The six expedients (namely सन्धि, विग्रह, यान, आगम, द्वेष, आश्रय)
- (५८) सप्ताङ्ग—The seven elements of the state (namely स्वामी, अमात्य, मुहूर्त, शीघ्र, राष्ट्र, दुर्ग, वन)
- (५९) सन्धि—Treaty (one of the six वराण्ड)
- (६०) सामन्—Conciliation (one of the four मोडि)
- (६१) सामन्त—Feudatory King